

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ TA`LIM WA`ZIRLIGI

Ajiniyaz atindag`i No`kis Ma`mleketlik pedagogikaliq instituti

Pedagogika fakul`teti

**MAK da qorg`awg`a ruxsat etilsin:
«Pedagogika» fakul`teti dekani
_____ M.Allayarov**

«Su`wretlew o`neri ha`m injenerlik grafikasi» ta`lim bag`dari

IV - kurs talabasi N.Aytjanovtin`

**«BATIC HA`M ORAYLIQ EVROPADA ERTE ORTA A`SIRLER
KO`RKEM O`NERINDE PAYDA BOLG`AN JAN`A IDEYALAR HA`M
FORMALARDIN` QA`LIPLESIW HA`M RAWAJLANIW JOLLARI»
temasindag`i**

BAKALAVR PITKERIW JUMISI

Talaba: _____ Aytjanov N.

**Ilimiy basshisi, ko`rkem-o`ner taniw ilimlari kandidati:
_____ Urazimova T.V.**

Qorg`awg`a usinis etilsin:

**«Su`wretlew o`neri ha`m injenerlik grafikasi»
kafedrasi baslig`i, dotsent _____ Darmenov J.
«_____» _____ 2016 jil**

NO`KIS – 2016

**BATIS HA`M ORAYLIQ EVROPADA ERTE ORTA A`SIRLER
KO`RKEM O`NERINDE PAYDA BOLG`AN JAN`A IDEYaLAR HA`M
FORMALARDIN` QA`LIPLESIW HA`M RAWAJLANIW JOLLARI**

JOBASI:

KIRISIW. BATIS ha`m ORAYLIQ EVROPADAG`I ORTA A`SIRLER KO`RKEM O`NERI	3-9
I. ERTE ORTA A`SIRLER KO`RKEM O`NERI. V–VIII A`SIRLERDEGI BATIS EVROPA KO`RKEM O`NERI	10-33
II. KAROLINGLER DA`WIRININ` KO`RKEM O`NERI	34-46
III. X A`SIR – XII A`SIRDIN` BIRINShI YaRIMINDAG`I BATIS HA`M ORAYLIQ EVROPA MA`DENIYaTI	47-59
JUMAQLAW	60-65
PAYDALANG`AN A`DIBIYaTLAR	66-69
QOSIMShA (Slayd-prezentatsiya)	

KIRISIW. BATIS ha`m ORAYLIQ EVROPADAG`I ORTA A`SIRLER KO`RKEM O`NERI

Batis Evropadag`i orta a`sirler ko`rkem o`neri tariyxi – bul birinshi gezekte usi waqitqa shekem tsivilizatsiyanin` en` uzaq shegarasinda bolip, tariyx saxnasina a`yyemgi du`n`yanin` tamamlaniwi aldinda kelgen jan`a xaliqlar tariyxi. Olardin` ja`miyetlik ha`m ma`deniy do`retiwshilik shen`berine belsendilik penen tartiliwi orta a`sirlerdin` a`hmiyetli jetiskenligi boldi.

Feodalizm adamlar arasindag`i a`yyemgi du`n`ya ja`miyetindegiden basqasha qatnaslardi payda etti. Batis Evropada feodalliq ja`miyetlik qurilis klassliq, qatlamli – korporatsiyaliq ja`miyet sipatinda qa`liplesti ha`m o`mir su`rdi. Ol o`z aldina bo`leklengen, g`a`rezsiz jasaw imkaniyatina iye bolg`an ha`m sonin` menen bir waqitta o`z-ara vassalliq-lenlik qatnaslar menen baylanisli bolg`an ja`miyetlik bo`limlerden ibarat boldi. Bul ja`miyet adamzattin` du`n`ya ju`zilik birdeyligi haqqindag`i tu`sinikti biletug`in edi ha`m qayta qayta janlang`an, du`n`ya ju`zine biylik etiwshi ma`mleket ideyasi menen jasadi. Orayliq hu`kimet derlik ba`rhama feodalliq bo`lshekleniw ku`shleri menen u`zliksiz gu`res alip bardı. Siyasiy ha`m ja`miyetlik bo`lekleniw ekonomikalıq baylanislardin` a`zziligi, dinnin` ha`mme ushin ortaqlig`i, shirkewdin` jer ju`zilik sipati menen toliqtirildi. U`stemlik etiw ha`m bag`iniw qatnasiqlari, feodalliq basqish, orta a`sirlik du`n`yada bir qatlamnin`, bir topardin` ag`zalarinin` salıstırmalı ten`ligi menen birge aralasip ju`rdi. Biraq bunday birlespenin` ha`r birinin` ishindegi ag`zalarinin` o`zin tutiw qa`deleri vassalliq sadiqliq, etiket ha`m u`rp-a`detlerdin` ma`jbu`riy qatallig`i menen qatan` belgilengen edi. Orta a`sirler, bir ta`repinen a`yyemgi du`n`yag`a qarag`anda jeke adam tu`sinigin bir qansha anig`iraq shegaralap ha`m bo`leklerge ajirata aldi, biraq ekinshi ta`repinen adamg`a eki ta`repleme qatnasta boldi. Ol jaratılistin` taji ha`m qudaydin` quli sipatında tu`sinildi, jeke adam tek o`zi ayirim aling`an adam sipatında emes, al sirtqi ku`shlerdin` gu`res maydani sipatında tu`sinildi.

Batis Evropanın feodallıq du'n'yasında xristian shirkewi ayırıqsha orin iyeledi. Vizantiyadan ayirmashilig'i, bul jerde ol ekonomikalıq ta'repten ha'm basqarılıwi boyınsha ma'mleketten g'a'rezsiz, haqiyqiy feodallıq shirkew sipatında qa'liplesti. Onin' du'zilisinde ruwxaniylar ha'm a'piwayi adamlardin' qarama-qarsilig'i xristianlıq Shig'istag'ig'a qarag'anda anig'iraq ashıp ko'rsetildi. Batis ellerinde monastirlar qa'lenderler jasaytug'in orinlardan, erterek siyasiy belsendi monaxlıq ordenlerdin' bo'limlerine aylandı. Episkoplar o'z a'skerlerine iye boldi ha'm sudlaw islerin a'melge asirdi. V a'sirden baslap papa dep atala baslag'an Rimnin' birinshi ruwxaniyi Batis ruwxaniylarinin' tek g'ana ruwxiy jetekshisi bolip qalmadi, al VIII a'sirden baslap o'z ma'mleketinin' g'a'rezsiz basqariwshisi da bolip aldi. Jaqsi ta'rtplestirilgen, oraylastirilg'an sho'lkemge iye bolg'an shirkew feodallıq ja'miyetti bekkemlewshi a'hmiyetli bo'limge aylandı ha'm Rim papalari usinnan paydalanıp Evropanın' puxaralıq hu'kimdarlari u'stinen u'stemligin ornatiwg'a umtildi. [II.49,12-18]

Usi jag'daylarda, o'zinin' rolin aqlaw, oni ideologiyalıq ta'repinen da'lillew, sol, bar bolg'an sotsiallıq ta'rtpi ha'm onin' ja'miyetlik institutlarin sharapatlı dep ja'riyalaw, klasslıq kelispewshiliklerdi azaytiw, o'z talaplaniwlarin jaqlaw ushin katolik shirkewi isenimge tiykarlang'an shirkew qag'iydalarinin' bekkemligin olardin' talqilaniwinin' alg'a ilgerilewshi iykemshilligi menen u'ylestiriwi tiyis edi. Katolitsizmnin' – Batis ha'm Oraylıq Evropada u'stemlik etiwshi xristianlıq bag'darlardin' birinin' – teoriyalıq negizi Rimnin' huquq taniw ilimi ha'm latin filosoflarinin' psixologiyalıq sub'ektivizmi menen aziqlandırildi. Evropadag'i sol waqitlardag'i ja'miyetlik o'mirdin' qarama-qarsiliqlari, u'zliksiz urislar, ta'biyg'iy apatshiliqlar, ashlıq ha'm epidemiyalar orta a'sirlerdegi pikirlew ta'rizine o'shpes ta'sir qaldirdi. Batis din ta'liyati ushin ku'shli sezimler keskinliginin' shiyeleniskenligi ta'n, katolitsizmde adamzattin', gu'na' ha'm onnan pa'kleniwdin' sirlilig'i birinshi plang'a shig'arildi. Batis teologlarinin' shig'armalarında, a'llette tikkeley yamasa janapay tu'rde, feodallıq du'n'ya irimshilliq penen ku'tip jasag'an, qudaydin' sudi (aqirzaman) kartinasi

su`wretlenedi. Bul, esxatologiyaliq keleshekke qarama-qarsiliq sipatinda Batis Evropada u`rdisleri Avreliy Avgustinnin` «aspan qalasi»nan baslap Graal`din` kemshiliksiz du`n`ya haqqindag`i ritsarliq utopiyasi ha`m Oyaniw da`wirinin` da`slepki utopiyalarina shekem sozilg`an sotsialliq utopiya payda boldi. Orta a`sirlerdegi Batis a`leminin` qarama-qarsiliqlilig`i onin` tariyxinda, du`n`yag`a ko`z qarasinda, ma`deniyatinda, ko`rkem o`nerinde ko`rinedi. Batis Evropa ma`deniyatinin` payda boliwinin` o`zi qarama-qarsi qubilislardin` soqlig`isiwi sha`rayatinda bolip o`tti. Vizantiyag`a salistirg`anda bul jerde a`yyemgi du`n`yani orta a`sirlerden ayiriwshi shegara bir qansha anig`iraq belgilendi. Batis Rim ma`mleketinin` dag`darisqa ushirawin ha`m qulawin, xaliqlardin` g`alaba ko`ship qonislaniwlarin, jan`a varvarliq (jabayi xaliqlar) korolliklerdin` du`ziliwin basinan keshirdi. Orta a`sirlerdin` da`slepki da`wirinde Evropa saxnasinda ja`miyetlik rawajlaniwidin` eki basqishi – joqari tsivilizatsiyanin` aqiri, klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwinin` baslaniwi – ushirasti. Bir na`tiyjege alip keliwshi eki ku`sh: tu`pkirinde feodalliq formatsiya elementleri pisip jetilisip kiyatirg`an, o`lip baratirg`an qul iyelewshilik ha`m jeke xaliqlar ta`repien ju`zege shig`arilg`an, o`zinin` idiraw da`wirine kirirken, obshinaliq du`zilis – soqlig`isti. Bul soqlig`isiwi shiyelenisken ha`m awir sipatqa iye boldi, ol ko`p ta`repien Batis Evropa xaliqlarinin` du`n`yag`a ko`z qarasi ha`m ma`deniy rawajlaniwinin` o`zgerislerinin` amplitudasin belgilep berdi. Bul ayaqtin` ma`deniyati eski varvarliq ko`p qudayg`a iseniwshilik ha`m a`yyemgi du`n`ya payda etken xristianliqtin`, siyqirg`a iseniwshilik tu`sinikler ha`m a`yyemgi filosofiyanin`, shirkew doktrinasinin` ha`m feodalliqqa qarsi ta`liymattin`, fol`klor ha`m ilimiy a`debiyattin`, xaliq dialekti ha`m milliy tilden joqari turatug`in ra`smiy tildin` qarsilasiwlari protsessinde qa`liplesti. Bul qarama-qarsi sheklerdin` o`z-ara baylanisi, olardin` bir-birinin` ishine kirip ketiwleri, ha`m geyde tan` qalarliq da`rejede shirmatilip ketiwleri bunnan keyingi waqitlarda da orta a`sirlik Evropanin` ma`deniy rawajlaniwinin` a`hmiyetli quram bo`legi bolip qaldi.

ERTE ORTA A`SIRLER KO`RKEM O`NERI. V – VIII A`SIRLERDEGI BATIS EVROPA KO`RKEM O`NERI.

Jan`a tariyxiy da`wirge o`tiw, jan`a ja`miyetlik du`zimnin` qa`liplesiwi – uzaq waqitqa sozilg`an ha`m quramali protsess. Batis Evropada feodalizmnin` qa`liplesiwi, og`an sa`ykes keliwshi ja`miyetlik ha`m ma`mleketlik qurilisitn`, ideologiya ha`m ma`deniyattin` jaratiliwi bir neshe ju`z jilliqqa sozildi. Ha`lsirep, qulawg`a ju`z burg`an Batis Rim imperiyasinin` o`mir su`riwinin` son`g`i on jilliq-lari ha`m jabayi (varvarliq) korolliklerdin` (patshaliqlardin`) tariyxinin` da`slepki ju`z jilliq-lari ju`z berip atirg`an tariyxiy, ja`miyetlik, ko`rkemlik protsesslerdin` quramalilig`i menen belgilendi. [II.23,15-23]

Erte orta a`sirler (shama menen b.e. 1000 jillari) ko`rkem o`neri jag`day buring`i Rim imperiyasi territoriyasina jabayi xaliqlardin` ko`ship qonislaniwi menen qiyinlasqan Qaran`g`i a`sirlerde payda boladi. Bul a`sirlerdin` «qaran`g`i» dep ataliwinin` bir sebebi xaliqlardin` ko`ship qonislaniwlari, urislar ha`m awdarispaqlar da`wirinde jasag`an adamlardin` haqiyqatinda da nadanliq qaran`g`ilig`inda jasag`anlig`i ha`m isenimli ko`rsetkishlerdin` joqlig`i bolg`an bolsa, basqa ta`repiyen antiklik du`n`yanin` ornina kelgen ha`m ha`zirgi waqitta bizge belgili bolg`an Evropa ma`mleketlerinin` du`ziliwine baslama bolg`an sol bir tinishsiz ha`m aqildi albiratatug`in a`sirler haqqindag`i bizin` o`zimizdin` bilietug`inlarimizdin` qaran`g`ilig`i ha`m jetkiliksizligi sebepli de sol da`wirler «qaran`g`i a`sirler» bolip tabiladi. Bul da`wirdin` aniq shegarasin belgilew mu`mkin emes, biraq bizin` bayanlamamızdin` maqseti ushin o`00 jildan 1000 jillar aralig`indag`i 500 jildi belgilep aliw jetkilikli. Erte orta a`sirlik ko`rkem o`ner dep VI-VII a`sirlerdegi kel`t ko`rkem o`nerin, iber-sakeon stilin, materiktegi Evropada – merovingler, Karolingler da`wirlerindeki ko`rkem o`nerlerdi, al onnan keyin Otton oyaniwin esaplaw qabil etilgen.

Eski da`stu`rler ha`m tu`siniklerdin` o`zgeriwi ju`zege keldi, adamlardin` psixologiyasi, olardin` niyetleri, tilekleri, umtiliwlari o`zgerdi. O`zgerisler a`sirese IV ha`m V a`sirler aralig`inda ayriqsha sezilerli boldi. Bul qiyin da`wirdi bir

qansha jarqiniraq bayanlag`an figura shirkewdin` latin atalarinin` en` son`g`isi bolg`an, Gipponli episkop Avreliy Avgustin (354-430 jj.) boldi. Ol o`zining shig`armalari menen katolitsizmlik estetikag`a sheshwshi ta`sir ko`rsetti. Imperiyanin` ku`ninin` pitiwinin` gu`wasi, Rimnin` ostgotlar ta`repinen wayran etiliwinmn` zamanlasi bolg`an xristian filosofi o`tken zamang`a ashinbadi ha`m jan`aliqqa qushtar boldi. Avgustin katoliklik din ta`lymati ushin ta`n bolg`an «mistikaliq istorizm»nin` wa`kili edi. Xristian ideologi gu`nag`a batqan puqaraliq ma`mleketke «aspan qalasinin`» minsiz birlespesin, o`zi og`an alip baratug`in jol adamzattin` alti tariyxiy akti arqali o`tedi dep esaplang`an, joqari ha`m ma`n`gilik ila`hiy haqiyqatliqti, jamanliqtin` jaqsiliqqa, «jan`a altin a`sir»ge o`tiwdi qarsi qoydi. «Jerdegi Babilg`a (Vavilong`a) qarsi qoyilg`an «aspan Quddusi (Ierusalim)» haqindag`i utopiya orta a`sirlerdegi tiykar bolarliq ideyalardin` biri boldi.

Avgustinnin` diiny ko`z qaraslari menen onin` estetikaliq pikikrleri de baylanisli edi. Adam qoli menen jaratilg`anlar onin` ushin tek g`ana qudaydin` absolyut ila`hiy ideyasinin` bir ko`rinisi edi. Du`n`ya ra`ha`tinen waz keshiwdin` ta`repdari bolg`an Avgustin go`zzalliqti onin` sezimtalli sawlatlilig`inan ayirdi, ol oni jaqsiliq ha`m haqiyqatliq tu`siniklari menen baylanistirdi, ko`rkem o`ner shegarasinan sirtqa shig`ardi; ruwxiy negiz estetikaliq belgilerdi joqqa shig`ardi, go`zzalliq oy juwirtiwig`a tiykarlanadi dep esapladi, «ko`rkem o`ner ta`jiriybede bahalanbaydi, – dep jazdi Avgustin – ol og`an aqil juwirtip oylaw arqali erisiledi» Gipponli episkop arxitektura ha`m muzikani joqari qoydi, olarda ol qudaydin` danalig`inin` sazasin ko`rdi. Xristian filosofi go`zzalliq ko`p tu`rlilikten ibarat dep tastiyoqladi. Avgustinnin` ideyalari orta a`sirlerdin` ko`rkem o`ner haqindag`i pikirlerin uzaq jillarg`a belgilep berdi. IV – VI a`sirler dawamindag`i varvarlardin` basip kiriwi Evropainin` kelbetin, onin` ruwxiy ha`m ko`rkemlik o`mirinin` sipatin o`zgeritti, tamamlanip kiyatirg`an antiklik ha`m kelgindi, jas xaliqlar ma`deniyatinin` soqlig`isiwi ha`m o`z-ara ta`siri qaralip atirg`an da`wrnin` mazmunin` quradi. Varvarlar o`zi menen obshinaliq du`zimge sa`ykes keliwshi

a`yyemgi pikirlew ha`m siyqirg`a isenimdi alip keldi. Xaliqlardin` ko`ship qonislaniwi da`wiri german qaharmanliq da`stanin payda etti. Ko`p ju`z jilliqar o`tkennen kein jazip aling`an, bizge deyin jetip kelgen a`yemgi poeziya estelikleri Evropa xaliqlarinin` mifologiyaliq tu`siniklerinin` teren` qatalmalarin saqlap qalg`an. Sharwa ha`m diyxanlar bolg`an varvarlar ele o`zlerin ta`biyattan bo`leklenip shiqti dep sezinbedi. Iqlimi qatal bolg`an arqadag`i ellerdde jasawshi xaliqlarg`a ta`biyat dushpanliq etiwshi jawiz ku`shlerge toli bolip ko`rindi. Kel`t ha`m german xaliqlarinin` mifologiyasinda baxitli shadliq joq, og`an shiyelenisken fantaziya sin`dirilgen, onin` obrazlari u`zliksiz gu`reste boladi. Bul du`n`yadag`i ha`mme na`rse turaqsiz: a`yyemgi a`psanalarda azg`in obrazi ko`rnekli orin iyeledi, bul jerde adam-haywanlar, adam-o`simlikler, baliq-adamlar haqqinda so`z etiledi. Qudaylar adamlarg`a qarsilas emes, olar da ko`ship qonislaniw da`wirindegi xaliqlarg`a uqsap du`n`ya gezedi, olardin` da ko`semeler siyaqli, ha`wlileri, no`kerleri bar. Qudaylar ken`esi de, tingke – qa`wim jiynalisina – uqsaydi. Dushpanliq etiwshi jawiz ku`shlerdin` ta`rttipsizligine varvarlar du`n`yasi belgilengen ta`rtiplerdi – u`rp-a`detlerdi, da`stu`rlerdi qarsi qoydi. Varvarlar qonis basqan aymaqlar Rimnin` u`stemlik etiwsi da`wirinde ha`r qiyli da`rejede romanlastirildi yamasa onin` ta`sirin uliwma sezbedi. Jergilikli ha`m basip kirgen xaliqlardin` aralasip bir qosindig`i aylaniwi ha`m til o`zgesheliklerin jog`altiwsi ju`zege keldi, keleshektegi xaliqlarg`a tiykar salindi. Varvarlar arasindag`i feodallasiw da`rejesi salistirmali ha`m sha`rtli edi; imperiya territoriyasindag`i qul iyelewshiliktin` idirawida usunday, birdey da`rejede emes edi. [II.11,34-46]

A`yyemgi du`n`ya miyraslarinin` ta`siri Jer Orta ten`izi jag`alawinda ku`shlirek boldi. Bul jerlerde varvarlar qul iyelewshilik qaldiqlarin tez arada joq qila almadi. Tu`slik Galliyada, Shig`is Ispaniyada ha`m a`sirese Italiyada basip aling`annan keyin de jekke siyrek Rimlik qalalar saqlanip qaldi, a`yyemgi du`n`yanin` diyxanshiliq ha`m o`nermentshilik da`stu`rleri saqlandi. Rimnin` tili, jaziwi, huquqlari miyras bolip qaldi. Usi jerden a`yyemgi du`n`yadan tuwilg`an xristianliq varvarliq Evropa boylap ju`risin basladi. Evropanin` arqa-batisinda

Arqa Galliyada antik ha`m varvarliq elementler jan`a ja`miyetlik qatnashlarning qatnashida ten`be-ten` qatnashdi. Britaniya atawlarida feodalizmning qatnashida a`welden antik formalarning derlik qatnashsiz bolip o`tti. Orayliq Evropa ellerinde, sonday-aq Rim hu`kimdarlig`in bilmegen Skandinaviyada feodallasiv protsessi bir tegis bolmadi, geyde izbe-izliksiz, al Skandinaviya ellerinde og`ada aqirinliq penen bolip o`tti.

Jan`a ja`miyetlik ta`rtiplerdin` ornatiwi, diniy isenimlardin` almastiriliwi menen birge bolip o`tti. Ko`p qudayliqqa iseniwshi varvarlarda ja`miyetlik ku`shlardin` o`zgeriske ushirag`an o`z-ara qatnaasin baslanip kiyatirg`an qatlamlarg`a bo`liniwidin` quday ta`repi belgilengen ila`hiy ekenligin ja`riyalawshi birden bir ra`smiy din joq edi. Klassliq ja`miyettin` dini bolg`an xristianliq Evropada jen`iske eristi. Buring`i ta`rtiplerdin` qulawi aldinda xristianliq dinge iseniwshilik penen birge alip kelingan «jan`a adam» ideyasi bilimliler arasinda da, sonday-aq basqa jaqlardan kelgen xaliqlar arasinda da ken` taraldi. O`zinin` ta`liymatinda «neoplatoniklardin` ha`m stoiklardin` en` tan`lampaz fillosofiyalik ko`z qarashlarin da, sonday-aq ele fetishistlik ha`m antropofagiyalik tu`siniklerge barip taqalatug`in en` a`piwayi xaliq isenimlerin ha`m diniy tu`siniklerin de» birlestiretug`in xristianliq a`yyemgi du`n`ya ma`deniyati ha`m jas xaliqlardin` diniy isenimleri arasindag`i olardi jaqinlastiriwshi boldi. Onin` qorg`awi astinda imperiyanin` batisinda ha`m shig`isinda ma`deniy protsessler a`melge asirildi. [II.6,23-36]

Orta a`sirlerdin` basi ele de o`tken waqitlardin` sa`wlesinde jasap atir edi. Idirap ketken Rim imperiyasinin` bo`lekleri arasinda qatnaslar u`zilmedi: V a`sirde Batista til ilimlerin ha`m sheshenlik qag`iydalarin u`yretetug`in ritorika mektepleri bar edi. Varvar hu`kimdarlari jan`a jerlerdi basip alip Rim saraylari ha`m villalarina ornalasti, jergilikli arxitektorlar olarg`a a`yyemgilerga uqsatip saraylar qurip berdi. Biraq a`yyemgi du`n`yanin` ko`p qudayliq ma`deniyatinin` abiroyi tu`sti, diniy ma`seleler birinshi plang`a shiqti. Bilimli adamlardin` topari taraydi, bilim aliwdin` bag`dari o`zgerdi. Batis a`yyemgi du`n`ya avtorlarinin`

shig'armalarin ku'ta' qatalliq penen tan'lap aldi. Papa «Ulli» Grigoriy I (sh.m. 540-604 jj.) o'zinin' shig'armalarin ha'm diniy wa'siyatlarin endi ko'pshlikti quraytug'in bilimi az adamlarg'a esaplap sheshenlik bezewlersiz jazdi. Grigoriy I nin' shig'armalari, sonday-aq erte orta a'sirlik ma'deniyatg'i a'hmiyetli alg'a ilgerilewdi – diqqat orayinin' jazilg'an so'zden awiz eki u'git-na'siyatqa, ko'rsetpeli su'wretlewge o'zgeriliwin sa'wlelendirdi. Kitaptan bilim aliw orayi monastirlarg'a o'zgerdi. Nursiyali Benedikt (480-547 jj.) monastirlar birlespesinin' jan'a tu'rine – Evropadag'i en' da'slepki Benediktinler monaxlar ordenine ordenine tiykar saldi. Keyin ala orden ag'zalari ta'repinen o'zlestirip aling'an, ilim menen shug'illaniw ha'm kitaplardi ko'shirip jaziwg'a qizig'iwshiliq olarg'a Vivariylerden, burin konsul bolg'an Kassiodor (sh.m. 477-sh.m. 587 jj.) tiykar salg'an monaxlar ja'miyetinen kelgen edi.

Su'wretlew o'nerinin' rawajlanivi da qarama-qarsi bag'itlaniwlaridin' soqlig'isiw belgisi astinda bolip o'tti. Varvar xaliqlardin' ko'rkem do'retiwshiligi ko'binese a'meliy paydalaniw buyimlari tu'rine iye boldi. Bular kiyimlardin' detallari, qural-jaraqlar, diniy ha'm salt-da'stu'rlik ma'resimlerge arnalg'an kerek jaraqlar, fibulalar, tog'alar, ilgekler, bay bezelgen qilish saplari, metallardan, ag'ashtan, su'yekten islengen buyimlar. Alg'ashqi ko'rkem o'nerdin' waziypasi – adamdi bezew ha'm oni dushpanlardan ha'm jawiz ku'shlerden qorg'aw edi. Varvarliq usta sheberler nag'islardi unataturug'in edi, onin' elementlerinin' baylanistiriliwi sol waqitlardag'i barliq qubilislardin' ajiralmas baylanislilig'i sezimine iye bolg'an sana-sezimnin' sipatina tolig'iraq juwap beretug'in edi.

Jas Evropa xaliqlarinin' ko'rkem o'neri o'zinin' rawajlaniwinda bir neshe basqishlardi basip o'tti. German qa'wimlari arasinda bizin' eramizdin' birinshi a'sirlerinde filigran' stili dep atalg'an, zergerlik buyimlarga jin'ishke shiyratilg'an sim menen nag'is tu'siriw usuli ken' taraldi. Bul tu'rdegi metall buyimlar – fibulalar, asinip ju'retug'in bezeniw buyimlari, tog'alar, ilgekler – olardin' betine jin'ishke altin yamasa gu'mis sabaqlar, shiyratilg'an simlar, zern' ja'rdeminde tu'sirilgen nag'islar menen bezelgen. Filigran' stilinin' estelikleri

Tyuringiyada, Daniyada, Skandinaviya yarim atawinda tabilg'an. Onin` pyda boliwi Rim provintsiyalari ustalarinin` ko`rkemlik izleniwleri ha`m Qara ten`iz boylarinda jasag`an xaliqlardin` ko`rkem o`neri menen baylanistiriladi. Bunnan keyingi «polixrom» stildin` tu`rtkisi de Evropag`a Qara ten`iz rayoninan kelgen. Onin` en` ko`p taralg`an waqti – xaliqlardin` ko`ship qonislaniwlari da`wiri. Gotlar b.e.sh. II a`sirde Qara ten`iz boylarina ko`ship kelgennen keyin hasil taslardi qasnaqqa ornatiw ha`m a`yyemgi emal menen bo`leklerge ajiratiw texnikasin u`yrenip alg`an birinshi german qa`wimi boldi. Olardan polixromli stil` basqa qa`wimlerge o`tti. Polixrom ag`im buyimlarinda taslar tog`anin` yamasa bezeniw buyiminin` betine juldizlar yamasa rozetkalar tu`rinde nag`is payda etip, altin halqalar arasina beti beti tegislengen juqa plastinkalar tu`rinde ornatildi. Gotlar o`zlerinin` buyimlari ushin Indiyadan alip kelinggen, qoyiw qizil al`mandinnen paydalandi, keyin ala onin` ornin` Evropag`a granati ha`m ren`li shiyshe iyeledi. Polixrom ag`imi ustalari ko`rkemlik ta`sirlilikti materialdin` o`zinde a`welden bar ta`biyg`iy qa`siyetlerinen – altinnin` jiltirawinan ha`m haasil taslardin` qulpi do`nip nur shashiwinan keltirip shig`ardi. Bul jirtqish quslardin`, haywanlardin`, sheksheklerdin` stillestirlgen su`wretlerine sirli, qorqitiwshi ku`shke toli siyqirliliq sipat bag`ishladi.

V ha`m VI a`sirlerde polixrom ag`imi ostgotlar ha`m langobardlar menen birge Italiyag`a keldi, vestgotlar oni Ispaniyag`a ha`m Tu`slik Frantsiyag`a a`keldi. Vestgot buyimlarina ren`li emaldan paydalaniw ta`n. Polixrom stildin` belgili esteliklerinin` ko`pshiligi varvar korollerinin` g`a`ziynelerinen ha`m jerleniw orinlarinan ibarat. Olardin` arasindag`i en` bay tabilmalar P`etroasta, Nad`-Sent-Mikloshta, Silad`-Shomlioda tabilg`an (ha`zirgi waqitta Vena, Budapesht ha`m Buxarest muzeylerinde) Toledo janindag`i Guarrasara g`a`ziynesinen, shirkewge niyet etip alip kelinggen, vestgot korolleri Svintila ha`m Retsisvintlerdin` tajlari (VII a`sir, Madrid, Milliy arxeologiya muzeyi) kelip shig`adi.

Xristianliqtin` en jayivi menen polixrom ag`imi shirkewdin` de ku`ndelikli turmisina keldi. Bir qansha atanaqlar, diniy qa`siyetli zatlar, diniy kitaplardind` muqabalari belgili, olardind` arasinda «Teodolind Injili» (sh.m. 600 j., Montstag`i u`lken shirkew g`a`ziynexanasi) ayriqsha ajiralip turadi. [II.2,18-23]

A`yyemgi ko`rkemlik formalardan shetlew Evropanin` batis wa`layatlarinda b.e. V a`sirinde sezile basladi. Plastikaliq ha`m su`wretlew motivleri geometriyaliq nag`islar menen almastirildi. Bul protsess ko`p ta`repi boyinsha varvarlardind` basip kiriwinen g`a`rezsiz bolip o`tti, ha`m sol sebepli Rim provintsiyalarinin` ma`deniyatinin` bsaqa jaqtan kelgen xaliqlardind` ko`rkem o`neri menen o`z-ara ta`sir etisiwi an`satlasti. Varvarliq korolliklardind` du`ziliwi Evropa jerlerindeki a`yyemgi du`n`ya elementlerinin` ta`sirin ja`ne de a`zziletti. Gotlar, burgundlar, aleminler, tyuringler ha`m langobardlar ta`repiyen iyelengen ha`r bir wa`layat o`zlerinin` a`meliy ha`m dekorativ ko`rkem o`neri formalarin engizdi. Arqa polixrom stildi derlik bilmedi; vestgotlar Skandinaviya ha`m anglosakson jerlerinde ba`rinen burin en jayg`an haywanlar formasindag`i nag`islarg`a qiziqpadi. Batis franklarda ha`m burgundlarda quramali, o`rilgen lenta tu`rindagi nag`islar ken` taraldi. O`rilgen lenta tu`rindagi nag`islar Rim imperiyasinin` shig`is bo`limine taraldi, Italiyada ta`reparlarin tapti, sol jerde VI a`sirde langobardlar ta`repiyen o`zlestirildi ha`m olardind` ja`rdeminde Evropanin` qalg`an jerlerinin` de mu`lkine aylandi. Zoomorf nag`islardind` baslang`ish belgilerin IV ha`m V a`sirler aralig`indag`i bir qatar buyimlarda ko`riwge boladi, biraq onin` haqiqiy rawajlanivi, haywanlar motivi tan` qalarliq fantastikaliq tu`rge iye bolg`an, VI a`sirdind` birinshi yariminda baslandi, haywannin` figurasi ha`r qaysisi o`zinshe o`mir su`riw mu`mkinshiligine iye bolg`an bo`leklerge ajiralip ketti ha`m bir pu`tinligin jog`alhti. Qa`legen ha`r qiyli usillarda u`yletirile otirip, bul haqiqiy detallar bir pu`tinliktin` siyqirli qiyaliyig`in payda etti. Batis Evropa xaliqlarinin` teratologiyaliq nag`islarinin` evolyutsiyasinin` bir neshe da`wirin ayirip ko`rsetiwge boladi. Birinshi, haywanatliq dep atalg`an stil` ishki jasirin ha`reketke toli boldi, biraq kompozitsiyasinin` geral`dikaliq durislig`in

saqlap qaldi. 700-jillar shamasinda haywanatliq ha`m o`rilgen nag`istin` birigiwi ju`zege kelip, haywanatliq stildin` ekinshi fazasin do`retti. Nag`is buring`idan beter fantastikaliq tu`rge iye boldi, zoomorf elementler o`rilgen tu`rge o`te otirip nag`istin` sheksizligin payda etti.

Arqa adamlarinin`, vikinglerdin`, normannlardin` ko`rkem o`neri germanlardin` ko`p qudayliq ko`rkemlik ma`deniyatinin` son`g`i fazasi bolip tabiladi. Skandinaviyalik su`wretshilerdin` do`retiwshiligi ko`p tu`rli. Skranvaldag`i ha`m Fonuastag`i (VI a`sir, Norvegiya) altin jalatilg`an gu`mis fibulalar nag`islarinin` fantaziyasinin` baylig`i menen ajiralip turadi. Oslog`a jaqin jerdegi Osebergten tabilg`an (sh.m. 850 j., Oslo Universitet eskilik eskertkishleri muzeyi) ag`ash buyimlardin` betleri haywanlardin` iyren`legen figuralarinan quralg`an quramali o`rilgen nag`is penen qaplang`an. Skandinaviyanin` Arqasi syujetlik su`wretlerdi de biletug`in edi. Olardin` ayirimlari Jer Orta ten`izinin` tu`sliginin` ta`siri astinda payda boldi. Rim medallari ha`m ten`gelerine elikley otirip V a`sirde islengen altin tumarlar Gotland atawinan tabilg`an. Ol jerde mifologiyaliq ko`rinisler su`wretlengen tas plitalardi da ushiratiwg`a boladi (Stokgol`m, Milliy muzey). Sonday-aq adam figuralari bar qola matritsalar da belgili. Kontinentte figurali su`wretler, burinlari quday Votannin` su`wreti dep esaplang`an, al ha`zir u`lken tiykarliliq penen xristianliq saxna sipatinda ko`riletug`in, belgili, Xornxauzennen tabilg`an qola atlini (sh.m. 700 jil, Galle, A`yyemgi du`n`ya tariyxi muzeyi) ko`riwge boladi. Niderdollendorftag`i steladag`i qilish uslag`an jawingerdin` su`wreti ko`p qudayliq ha`m xristianliq simbolikasinin` biriktiriliwi bolip tabiladi (VII a`sir, Reynland jeri muzeyi). [II.27,18-22]

Varvarliq ko`rkem o`ner erte orta a`sirlik ko`rkem o`nerdin` qosindilarinin` biri g`ana bolip esaplanadi. Onin` tag`i bir quram bo`legi sanaliliq penen qayta islengen antiklik, birinishi gezekte erte xristianliq, miyraslar bolip tabiladi. Orta a`sirlerdi antiklik renimistsentsiyalar menen aziqlandiratug`in derek, ol jerde a`hmiyetli jaqinlastiriwshi roldi Italiya oynag`an, Jer Orta ten`izi jag`alawlari boldi.

Italiya V-VIII a`sirlerde bir neshe basip aliwlardi basinan keshirdi. Vestgotlardin`, gunnlardin` ha`m vandallardin` wayran etiwshilik basqinshiliqlari ha`m Rim imperiyasinin` qulawinan keyin uzaqqa sozilg`an, Vizantiyanin` a`skeriy jen`isi menen aqirina jetkerilgen, ostgotlardin` hu`kimdarlig`inin` salistirmali tinish jillari keldi. VII a`sirdin` basinda Arqa ha`m Orta Italiyada, sonday-aq tu`sliktin` tawli rayonlarinda langobardlardin` hu`kimeti ornatildi. VIII a`sirdin` 70-jillari Langobard korolligin franklar basip aldi. Qiyratiwshi soqqig`a ushirap ha`m bu`lginshilikti basinan keshirse de, sog`an qaramastan qul iyelewshilik du`n`yanin` bureng`i orayi uzaq waqitqa shekem eski ta`rtiplerdin` jaqlawshisi bolip qaldi. Ma`mleketshiliktin` ha`m ma`deniyattin` eski da`stu`rleri jetkilikli da`rejede bekkem edi, basip aliwshilar olardi tolig`i menen qiyrata almadi. Feodalliq qatnasiqlar Italiyada a`stelik penen qa`liplesti, ostgotlar hu`kimdarlig`i da`wiri qurilis iskerliginin` ko`teriliwi menen belgilendi. A`skeriy bekinisler ha`m qala diywallari, ko`pirler ha`m suw tarmaqlari qurildi. Biraq qalalar o`z a`hmiyetin jog`alhti, ekonomikalik o`mirdin` orayi awilg`a qaray jilisti, qala xalqinin` sani azaydi. En` a`hmiyetli estelikler Ostgot korolliginin` paytaxti bolg`an Ravennada saqlanip qaldi. Rim ha`m Vizantiya ma`deniyati da`stu`rleri bul jerde Batis Evropa arxitekturaliq oylawinin` da`slepki ko`rinisleri menen soqlig`isti.

Ostgot da`wirinin` puqaraliq qurilisinin` da`slepki u`lgisi, Rim imperatorlarinin` rezidentsiyalari bolg`an, bir waqitlardag`i og`ada u`lken saray kompleksi qaldiqlari ha`m monumental Teodorix mavzoleyi (sh.m. 526 j.) sipatinda ko`rinedi. Jerlewge arnalg`an qurilislardin` Rim da`stu`rlerine tiykarlang`an, ostgot korolinin` mavzoleyi, oraylasqan imarat sipatinda qurilg`an. Teodorixtin` mavzoleyi Ravennanin` basqa qurilislari arasinda tastin` salmaqli massasinin` u`stemligi menen ajiralip turadi. Ol formalarinin` salmaqli geometriyalilig`inda ha`m u`lken tastin` bir bo`leginen kesip aling`an jalpaq gu`mbezinin` bir tutaslig`inda seziledi.

Kerisinshe, ko`birek tektonikalik birlikke beyimlikti, o`zining kelip shig`iwi boyinsha erte xristianliq da`stu`rler menen de, sonday-aq Vizantiyalik Shig`is penen de baylanisli bolg`an, Ravennaning diniy imaratlarinda ko`riwge boladi. Bul belgiler, a`sirese Sint Apollinare in Krasse (sh.m. 536-549 jj.) bazilikasinda ayqiniraq seziledi. Bul, to`besi jalpaq bastirmali, u`sh nefli shirkewdin` sirtqi diywallari, Rim bazilikalarinan ayirmashilig`i, arqaliqlar ha`m diywaldag`i arkalar qatari menen bo`leklerge ajratilg`an. Ibadatxananin` altarliq bo`limi sirtqi ta`repinen orayliq apside ha`m o`zining qirlari menen sirtqi bo`leklerdin` aniq ritmine jarasiqli u`ylesip turg`an eki kishkenkesi menen juwmaqlanadi.

Rim, bul jillari, o`zining burig`i saltanatlilig`ina umtilmasa da, diiny oray sipatindag`i, o`zine tartiw ku`shin saqlap qaldi.

Italiya oraylarinin` arasinda Ma`n`gilik qala o`zining quriwshiliq baslamalarinin` bir qansha eski ko`z qaralarin saqlap qaldi. Rim arxitektorlari jan`a joybarlastiriw ha`m konstruktivlik shsheimlerde izlew menen onsha qiziqpadi. Diniy u`y quriw ustashilig`i tarawinda Rim son`g`i imperiya da`wirinde jaratilg`an, to`besi jalpaq bastirmali ha`m bir orayg`a iye imarat tu`rindegi bazilikalarg`a sadiq bolip qaldi. Biraq, VII-IX a`sirlerde rimlik tiykarlarda a`melge asirilg`an bir qatar sheshimler Batis Evropa arxitekturasinin` keleshekkegi rawajlanishi ushin jemisli ideyalardi da o`z ishine alatug`in edi.

Batisqa Rimnen tiykarg`i bo`limleri uzinina sozilg`an bir ko`sher boylap jaylasqan u`lken bazilika tu`rindegi ibadatxana quriw usili alip kelindi. Papa paytaxtinin` eki imarati ba`rqulla diqqatti o`zine tartadi: butxana zali tu`rinde qurilg`an Lateranadag`i Rim diniy qa`wiminin` bas shirkewi ha`m apostoldin` qa`biri u`stine qurilg`an dep shamalanatug`in, eski, a`wliye Petrdin` bazilikasi. Eki imarat ta batisqa bag`itlang`an ha`m bul keleshekkegi karolingler ha`m roman shirkewlerinin` batis xorinin` qa`liplesiwine sebepshi boldi. A`wliye Petr bazilikasinin` kelbeti IV ha`m V a`sirler aralig`inda aniqlandi. Ol birinshilerden bolip o`zinde a`wliyenin` qa`birin ziyarat etiw ornin ken` ibadat etiw zali menen birlestirdi. A`wliye Petrdin` qa`birin ko`riw ko`p sanli ziyaratshilardin` a`diwli

tilegi boldi. Onin` u`stine papa paytaxti shirkewler a`leminde ayriqsha orin iyelew ushin gu`resinde Rim diniy qa`wiminin` ati a`psanag`a aylang`an tiykarin saliwshidan sag`a alatug`inlig`in ha`r qiyli jollar menen maqtanish etip, dan`qin jayiwg`a umtildi. Sonliqtan, qa`siyetli diniy qa`diriyatti ko`rip, ziyarat etiw mu`mkinshiligin jaratiw ushin Grigoriy I zamaninda qa`bir u`stinde apsida edeni ko`terildi, al qa`bir esteligi a`tirapinda aylanip ju`retug`in jol islendi. Usilayinsha, keleshekтеgi, jetilisen orta a`sir monastiri ha`m ziyaratlaw shirkewinin` a`hmiyetli ajiralmas bo`legi – aylanba joli bar kripttin` da`slepki u`lgisi jaratildi. A`wliye Petr bazilikasinin` atriwine kirer jerdin` u`sh maydanshali kompozitsiyasi roman shirkew portali tu`rinin` qa`liplesiwine ta`sir ko`rsetti. [II.14,67-77]

Rimnin` VI-VIII a`sirlerdegi jivopislik miyraslarin mozaikalar ha`m freskalar, sonday-aq bir neshe ikonalar tu`rinde ko`riwge boladi. Olar birinshi gezekte Rimnin` o`z da`stu`rlerin saqlap qaliwg`a umtiliwinan gu`waliq beredi. Papa paytaxti antikizirlik su`wretlew da`sto`rlerin saqlap qala aldi, biraq ol birden bir ko`rkemlik stil` islep shig`ara almadi.

VI-VII a`sirlerdegi Rim mozaikalari bizge deyin jaqsi saqlanbag`an halinda jetip keldi. Olardin` barlig`i da mozaikani teriw usili boyinsha da, stili boyinsha da Shig`is Rim ko`rkem o`nerinin` provintsiyaliq bag`darlarina jaqinlig`in ko`rsetedi. Bul topar arasinda San Djovanni in Laterana baptisteriyasindag`i San Venantsio oratoriyasinin` mozaikalari (sh.m. 640-649 jj.) ayriqsha diqqatqa ilayiq. Bul jerde endi payda bolip kiyatirg`an jan`a du`n`yani seziniwdin` belgileri aniq seziledi. Ol obrazlardin` o`z oylarina teren` shu`mgen biypa`rwalig`inda, figuralardin` jekkelengenliginde ha`m salqin ko`k-aspan ko`k gammalardin` quramali qulpiriwinda ko`rinedi.

Son`g`i antiklik da`wirinde kitaptin` orta a`sirlik tu`rine – kodekske – ha`m onin` betlerin miniatyuralar menen bezew printsiplerine o`tiw juwmaqlandi.

Kitap jivopisinin` Batista jaratilg`an en` da`slepki estelikleri haqqinda biz az sanli saqlanip qalg`an qol jazbalar tiykarinda ha`m sonday-aq son`g`i antiklik manuskriptlardin` biraz keyinirek islengen ko`shirmelerinen paydalana otirip pikir

ayta alamiz. En` da`slepki tu`p nusqalar arasinan Vatikan ha`m Rim Vergiliyi (sh.m. 420/30 jj.) dep atalatug`in – Vergiliy shig`armalarinin` Vatikan kitapxanasindag`i qol jazbalarin atap o`tiw za`ru`r. Olar tek g`ana A`yyemgi Rim shayirinin` tekstlerin emes, al son`g`i antiklik jivopisi stilin de bizge deyin jetkeredi. «Kvendenburgli Ital» miniatyuralari da (400 jildan keyin, Berlin, Ma`mleketlik kitapxana) olarg`a jaqin. VI a`sir dawaminda ko`p qudayliq da`wiri avtorlarinin` shig`armalarinin` ornin diniy mazmundag`i tekstler iyeleydi: bular Injil dizimleri, liturgiyalik kitaplar, shirkew atalarinin` shig`armalari ha`m tu`sindirmeleri. Olardi illyustratsiyalaw usillari birden payda bolmadi. Da`slepki Injil dizimleri kolofonlarinin` grafikaliq bezeliwi menen sheklendi. Son`inan dekorativlik bezewler shirkew u`rp-a`detleri kestelerine – injil tekstlerin baylanistiriwlarg`a – taraldi. Kitaptin` baslamasina jaylastirilg`an olar qa`siyetli tekstin` kirisiw bo`limi sipatinda qabil etildi ha`m olar arka yamasa arkalar qatari sipatinda islendi. Keyin ala Injil ta`liymati menen shug`illaniwshilardin` su`wretleri ha`m ayirim Injil an`izlarinan aling`an ko`rinislerdi su`wretlew payda boladi.

Italiyada jaratilg`an en` da`slepki illyustratsiyalang`an Injildin` misali «Avgustin Kenterberiyskiydin` Injili» (VI a`sirdin` aqiri, Korpus Kristi kolledji) dep atalg`ani bolip tabiladi. Kodekste tek eki miniatyura g`ana saqlanip qalg`an. Olardin` birewinde taxtta otirg`an Injil jaziwishi Luka su`wretlengen. Ol teren` emes tekshege ornatilg`an – bul motiv a`yyemgi du`n`ya avtorlarinin` su`wretlew da`stu`rlerinen sag`a aladi. Biraq «Avgustin Injili»nde endi siziqli-grafikaliq stil` hu`kim su`redi. [II.26,23-33]

VIII a`sirge kelip ko`rkem iskerliktin` orayi barg`an sayin Apennin yarim atawinin` arqa ta`repine qaray jilisadi. Erte da`wir bul jerde Milan ko`rkem o`nerinde ko`rinedi. 292 jildan 404 jilg`a shekem Batis imperiyanin` paytaxti bolg`an bul qala a`yyemgi du`n`ya ha`m orta a`sirler aralig`indag`i ruwxiy o`mirdin` a`hmiyetli oraylarinin` biri edi. Bizge deyin jetip kelgen San Lorentso Madjore shirkewi qayta quriliwlarina qaramastan to`rt japiraq tu`rindagi planin

o`zgerissiz saqlap qalg`an. Olar figuralarinin` plastikalilig`i, jen`il, erkin jivopislik usili, ren`ler u`ylesikliliginin` na`zikligi ha`m siyrek ushirasatug`in ko`zdi aldaw ta`siri sezimi menen ajiralip turadi. Milandag`i Sant Ambrodjo bazilikasinin` San Vittore kapellasinin` (sh.m. 470 j.) mozaikalari basqasha, bir qansha grafikaliq ha`m spiritualliq usildi ko`rsetedi. Langobardlardin` Italiyanin` arqasina basip kiriwi bir qansha wayranshiliqlarg`a alip keldi. Basqinshilar jergilikli xaliq penen aralasip jasamadi, al ku`sh penen tartip aling`an jerlerde, bo`lek qonis basti. Orayi Paviyada bolg`an langobardlardin` iyelikleri ko`binese Apennin yarim atawinin` ishki wa`layatlarina jaylasti.

Langobard ko`rkem o`neri haqqinda bul so`zdin` shin ma`nisinde aytiwg`a bolatug`inlig`i gu`manli: shamasi bul jerde so`z Italiyadag`i langobardlar hu`kimdarlig`i waqitlarindag`i ko`rkem o`ner haqqinda bolsa kerek.

VII a`sirde Italiyanin` arqasindag`i xaliq araliq qatnaslardin` a`hmiyetli orayi, shig`isi boyinsha Irlandiyali, shayir ha`m missioner Kolumban ta`repinen 612 jili tiykari saling`an Bobbio monastiri boldi. Abbatliqtin` kitapxanasinda mazmuni ha`m kelip shig`iwi boyinsha ha`r qiyli qol jazbalar saqlandi. Bul jerde kitap ko`rkem o`nerinin` angl-irland, arqa da`stu`rleri Jer Orta ten`izi boyi da`stu`rleri menen ushirasti. Bobbioda islewge kelgen qurilishshilar Apennin yarim atawinda birinshilerden bolip shirkewlerde jer asti kriptlerin – shirkewdin` apsidaliq shetine arnawli eske alip ziyaratlaw jaylarin – quriwdi ken` ta`jiriybege kirgizdi. Bul kirgizilgen jan`aliq diniy qa`siyetli zatlarg`a siyiniwdin` en jayiw menen tig`iz baylanisli edi.

VII a`sirdin` ortalarinda langobard korolliklerinin` hu`jjetlerinde birinshi ret «komachin ustalari» – qa`nigeli qurilishshilar ja`ma`a`ti haqqinda atap o`tileti. Olar orta a`sirler ushin og`ada ta`n bolg`an, ko`shpeli qurilis sho`lkemlerinin` endi baslang`an tu`rleri edi.

VII-VIII a`sirlerde, saqlanip qalg`an mag`liwmatlar ha`m u`zindilerge qarag`anda, u`y quriwshi ustalar Rim, Ravenna ha`m Shig`is ustalarinin` ta`jiriybesine su`yengen. Vizantiyanin` ta`sirin Chividaledegi Santa Mariya in

Valere oratoriyasinin` (VIII a`sir) bezeliwinde ko`riwge boladi. Bul kishigirim imarat, sonday-aq «Kishkene Langobard ibadatxanasi» ati menen de belgili. Imarat nef ha`m bir qansha u`lken xorg`a iye bolip, ol ha`r qaysisi tsilindr ta`rizli gu`mbez benen bastirilg`an u`sh bo`limge bo`lingen, nef – atanaq ta`rizli gu`mbez benen bastirilg`an. Sirtqi ko`rinisi a`piwayi bolip ko`rinetug`in ibadatxananin` ishi bay bezelgen. Kirgen jerdegi diywalda rel`efli figuralar ha`m wwn` jilg`a shekem polixromli stukko texnikasinda orinlang`an nag`islar, ha`m keyinirek islengen jivopis` u`zindileri saqlanip qalg`an. Joqarg`i qatardag`i a`wliye hayallardin` rel`efleri burinnan diqqatti o`zine tartip kelgen. Kelbetlerinin` hasilzadaliq haq niyetlilik, pozalarinin` ta`sirliligi, kiyimlerin` tu`ri olardi Vizantiyada ta`lim alg`an usta islegenligin aytip tur. Jivopis` bir qansha tegis ha`m qozg`alissiz.

Saqlanip qalg`an esteliklerge qarag`anda Chividale altarlardin` u`stin qaplawg`a aranalg`an tas rel`eflerdi islep shig`ariwdin` a`hmiyetli orayi bolg`an bolsa kerek. Stilistik ko`z qarastan, olar kishkene ibadatxananin` kirgen jerdegi diywalindag`i figuralar ha`m nag`islarg`a hesh uqsamaydi.

Langobard koroli Ratxistin` sawg`asi bolg`an, San Martino shirkewinin` altari (sh.m. 740 j.) Injilden aling`an u`sh ko`rinis penen bezelgen. Su`wretlerde sizikli ha`m tegislikli stil` u`stemlik etedi, ken`isliktin` u`sh o`lshemlilik pu`tkilley joq. Figuralar tastin` betinde «ju`zip ju`redi», kiyimlerin` bu`rmeleri grafikaliq nag`isqa aylandirilg`an, jerdi bildiriwshi o`simlikler haqiyqiy nag`isliq motiv bolip qaladi. «Zigval`d plitasi»ndag`i (726-776 jj. aralig`i, Chividale, u`lken shirkew) su`wretlerge de dekorativ stillestiriw berilgen.

VIII a`sirdin` aqiri – IX a`sirdin` basinda Apennin yarim atawinin` ko`rkemlik o`mirinin` janlaniwi ko`rine basladi. Bul waqitlari Italiyanin` tu`sliginde jaratilg`an estelikler ayriqsha ko`zge tu`sti. Territoriyasi boyinsha olar, ju`z jil dawaminda – VIII a`sirdin` ortalarinan – IX a`sirdin` ortalarina shekem gu`lleniw da`wirin basinan keshirgen, Benevento gertsoglig`inin` jerleri menen baylanisli. Bul waqitlarg`a Beneventodag`i Santa Sofiya shirkewinin` (sh.m. 762-800 jj.) ha`m San Vinchenso al Vol`turno monastiri oratoriyinin` (826-843 jj.)

freskalarinin` do`retiliwi tuwra keledi. Santa Sofiyadag`i rospislerdin` u`zindileri g`ana saqlanip qalg`an. Biraq bizge deyin jetip kelgenlerinin` o`zi aq bul jerde burin bolg`an ansamblidin` a`hmiyetliliginen gu`waliq beredi. A`yyemgi du`n`yanin` qaharmanliq ruwx ko`terin`kiliginen orta a`sirliktin` spiritualistik obrazlarina o`tiw jolinda bola otirip, Santa Sofiya jivopisi ele de plastikaliq ha`reket ha`m ruwxiy ko`terin`kilik arasindag`i ten` salmaqliliqti saqlap turdi. Ku`shli sezimtalli ha`reketlilik San Vinchentso freskalarina ta`n. [II.29,88-97]

Rimdegı mozaikalıq ko`rkem o`nerdin` jan`adan en jayıwi IX a`sirdin` basına tiyisli. Sol waqıtlardag`i Rim mozaikalari arasınan bizge shekem VI a`sir estelikleri menen u`nlesligi seziletug`in, Santa Prassedede shirkewinin` bezewleri en` jaqsi saqlanqan halda jetip keldi. Ravennadag`i Arxiepiskop kapellasinin` (VI a`sir) ha`m Santa Prassedege jalg`asip turg`an San Diego kapellasinin` (817-824 jj.) gu`mbezlerindegi, kompozitsiyasi boyınsha og`ada uisas mozaikalardi salıstiriw, o`tken a`sirlerdegi jivopistin` basip o`tken jolin ayqın ko`rsetedi. VI a`sirdegi, denenin` ko`lemli qurılısinin` janli arxitektonikasi IX a`sirdegi Rim mozaikasında ruwxiy ko`terin`kilik penen, pu`tkil kompozitsiyanin` ideyaliq orayına – medal`ondag`i Xristostin` yarım figurasına umtilip turg`an figuralardin` sızıqli konturlari menen almasıriladi. Ren`lerdin` suliw u`ylestirliwi kapellanın` altın ren`i menen birgelikte ken`islikti «zatlıqtan ayıradi», oni ruwxiy ortalıqqa aylandıradi.

Evropada u`stemlik etiwı boyınsha ko`birek belgili bolg`an Rim jivopisinin` ekinshi toparın qozg`alısız kompozitsiyalarinin` ha`m qalın`, jer ren`li boyawlarinin` sızıqli konturlarının` saltanatlı u`stemligi menen ajiralıp turatug`in, San Klementenin` to`mengi shirkewinin` freskalari («Xristtin` ko`kke ko`teriliwi») misalında ko`rinedi. Qozg`alısızlıq, Veronada Episkop Eginonin` buyirtpasi boyınsha jazılğ`an «A`wliye Georgiydin` gomiliy»i kodeksi (196-799 jj., Berlin, Ma`mleketlik kitapxana) miniatyuralarına da ta`n.

A`yyemgi du`n`ya ha`m varvarlıq da`stu`rlerdin` ekinshi kesilisiw orayı Pireney yarım atawı boldi. V a`sirdin` ekinshi yarımında payda bolg`an vestgotlar

ma'mleketi 711-718 jillari arablar basip alg'ang'a shekem g'a'rezsizligin saqlap qaldi. Ol Shig'is ha'm Jer Orta ten'izi boylari, Tu'slik Italiya ha'm Arqa Afrika menen tig'iz qatnasta boldi. Bas ko'rkemlik ku'shlerdi da'slepki waqitlari jergilikli xaliq berdi. Qurilis taslarinin' molshilig'i Rim arxitekturaliq da'stu'rlerinin' uzaq waqit saqlanip qaliwina mu'mkinshilik jaratti. Vestgot ma'mleketinin' arxitekturasinin' az sanli da'slepki gu'waliqlarinin' biri Ban'os-de Serratodag'i San-Xuan shirkewi (661 jili qa'siyetli dep ja'riyalang'an). Taslardin' u'ken kvadrlarinan o'rilgen, pa's boyli qaptal nefleri bar pa'skeltek imaratta kub formalı tuyiqliq u'stemlik etedi. Shirkewdin' uzinina ketken ta'repi qisqartilg'an bolip, onin' tikkeley transeptke shig'atug'in u'sh, kvadrat apsidleri bar. Ban'os-de Serratodag'i San Xuan shirkewinin' to'besi shatir ag'ash penen bastiriliwi menen qaldirilg'an. Bul qurilistin' jan'alig'i, onda tag'a ta'rizli arkalardin' payda boliwi.

Xristianliq Shig'is penen baylanislar Vestgot da'wirindegi arxitekturadag'i Arqa Afrikanin' u'y quriw ustashilig'ında belgili bolg'an jelqomli gu'mbez, ma'rma'r qaplama, kontrapsidlerdi alip keldi. Biraz keyinirek waqitlardag'i Vestgot da'stu'rlerinin' bekkemligi Pireney yarim atawinin' eki a'jayip esteliklerin – San Pedro de la Nave (sh.m. 680-711 jj.?) ha'm Kintanil'ya-de-pas-Vin'yastag'i Santa Mariya shirkewlerin sa'nelewdi qiyinlastiradi. Eki shirkew de qurilis jumislarinin' joqari sapalilig'inan tisqari monumental su'wretlew plastikasinin' payda boliwi menen de diqqatqa ilayiq. San Pedro de la Navedegi eki kapitel`ren'li fondag'i jalpaq rel'ef texnikasinda orinlang'an, Eski wa'siyattan alinip sha'rtli talqilang'an ko`rinisler menen bezelgen.

Yarim atawdin' tu'sligin arablar jawlap alg'annan keyin arqa batistag'i wa'layat o'zinin' g'a'rezsizligin saqlap qaldi ha'm keleshektegi xristianliq Ispaniyanin' o'zegine aylandi. Usi jerden mavrlardan azat boliw ushin gu`res – rekonkista – baslandi. IX a`sirdin' basinda bul jerde payda bolg'an ma'mlekettin' paytaxti Ov`edo boldi. Qala a'tirapinda jan'a siyasiy oraydin' gu'lleniw da'wirin belgilep bergen bir neshe diqqatqa ilayiq qurilislar saqlanip qalg'an.

IX a`sirdin` ortalarinin` ko`rnekli arxitekturaliq esteligi Narankodag`i paradliq zal (848 jilg`a shekem) bolip tabiladi. Ol Santa Mariya shirkewine aylandirilg`an ha`m joybarlaniwi ayirim o`zgerislerge ushirag`an. Narankodag`i shirkew qaytalanbaytug`in o`zgeshelikke iye bola otirip, sonin` menen bir waqitta imarattin` orta a`sirlik kelbetinin` qa`liplesiwi jolindag`i a`hmiyetli da`wirdi de belgilep berdi. Diywaldin` massasi ha`m oyiqlarinin` o`z-ara baylanisi, ishki ken`isliktin` ta`rtiplestirilwi bir qansha qarama-qarsiliqli bolsa da, degen menen bir ko`rkemlik birlikke keltirilgen. Na`zik sheberlik penen islengen su`tinleri bar arkalar qatarinin` uzaytilg`an sayma-saylig`i imaratqa sawlatliliq ha`m ruwxlang`anliq bag`ishlaydi. U`zilisli tas bloklardin` o`riliw sheberligi, gu`mbezli konstruksiyasinin` jetikligi (Narankodag`i shirkewdin` eki qabati da tirep turiwshi arkalari bar, tsilindr ta`rizli gu`mbez benen bastirilg`an, su`tinler ha`m kapitellerinin` dekorativ isleniwi bul imaratti IX a`sirdin` ayriqsha pitkerilgen arxitekturaliq do`retpeleri qatarina qosadi. Erte Orta a`sirlik ko`rkem o`nerdin` a`hmiyetli o`zine tartiwshi orayi, Jer Orta ten`izi boylari menen bir qatarda, Britaniya atawlari boldi. Tu`slik Britaniyada Rimlilierdin` boliwi atawdin` o`mirine belgili ta`sir ko`rsetken bolsa da, biraq, degen menen teren` iz qaldirmadi. VI a`sirdin` baslarinda Rim da`stu`rleri is ju`zinde joytildi. Ol waqtlari jergilikli kel`t ma`deniyatinin` tiregi Irlandiya ha`m Shotlandiya boldi. V a`sirdin` ortalarinan baslang`an anglosaksonlardin` basip kiriwleri bul jerlerge german ma`deniy da`stu`rlerin alip keldi; keyinirek olarg`a vikinglerdin` ko`rkem o`nerinin` ta`siri qosildi. V-VII a`sirler dawaminda du`zilgen anglosakson korollikleri arasinda Britaniya atawlarinin` ko`rkem o`nerinin` rawajlaniwina ko`biirek u`les qosqani, uzaq Jer Orta ten`izi jag`alarinin` kel`t ha`m german qa`wimlerinin` ha`r tu`rli ko`rkemlik qizig`iwshiliqlari ha`m do`retiwshiliginin` iytermelewshi ku`shleri birlesip o`zine ta`n «atawliq» stil` do`retilgen Nortumbriya boldi. Erte orta a`sirler dawaminda Irlandiya jarqin ha`m basqalardan o`zgeshe ma`deniyat eli edi. Irlandiya ja`miyeti uzaq waqit dawaminda qa`wimlik du`zim qaldiqlarin saqlap qaldi. Kel`tlerdin` ko`p qudayliq ko`z qaraslari

ha`reketlilikke, erteklerdegidey qiyaliyliqqa, sheshenlik sheberlikke toli, biraq stili boyinsha aniq ha`m tu`sinikli irland sagalarinin` (da`stanlarinin`) obrazliq sistemasin ta`miyinledi. Xristian dini atawg`a IV a`sirde keldi. V a`sirde ol Rimnen g`a`rezsiz, o`z aldina taraldi. Irlandiyada basli ku`shti Evropanin` en` bilimli adamlari bolg`an monaxlar quradi. VI a`sirdin` aqirinan baslap Irlandiyali missionerler ataw ko`rkem o`nerinin` bilimpazlig`in ha`m da`stu`rlerin Evropanin` ha`r qiyli tu`pkirlerine taratti. Irlandiyali oqitiwshilardin` miyraslarin biz Ful`dte, Sankt-Gallende, Zal`tsburgte, Arqa Italiya ha`m Galliyada ushiratamiz. Ulli Britaniyada xristian dini VI a`sirden baslap tarala basladi, biraq toliq jen`iske VII a`sirde eristi. Angliyanin` arqasinda irland shirkewi, al tu`sliginde – Rim ta`repiyen jiberilgen missionerler jumis isledi. Britaniya atawlarinin` a`yyemgi ko`rkem o`neri arxeologiyaliq mag`liwmatlar boyinsha belgili. Satton – Xudag`i qazip tabiwlar o`zine ta`n kel`t nag`islari menen bezelgen, temirden ha`m qoladan islengen buyimlar menen tanistirdi. Olarda iyrek siziqli nag`islar ha`m iyretilgen shiyirtpaqlar u`stemlik etedi. A`yyemgi kel`t nag`isinin` ku`shi – onin` u`zliksiz ha`m ku`shli ha`reketinde, sirli qiyaliyig`inda. Ataw ko`rkem o`neri kitap miniatyurasinda bir qansha jarqiniraq ashildi. Irlandiya ustaxanalarinda ayriqsha suliw jaziw (kalligrafiya) usili payda boldi. Sol waqitlari irland ha`m anglosakson ja`miyeti jasag`an yarim ko`p qudayliq ortalig`ta jazilg`an so`z siyqirli belgi sipatinda qabil etildi. Ha`ripti na`zik sheberlik penen orinlang`an nag`istan toqilg`an qabiqqa oraq, ha`ripke diniy qa`siyetli zat sipatinda qaradi. Ataw jaziw o`neri teksttin` basindag`i bas jaziwdin` u`lkeytilgen ha`ribin kitapti ko`rkemlik bezewdin` ayriqsha formasina – initsialg`a – aylandirdi. Anglo-irland qol jazbalarinda initsiallar pu`tin betti toltirip, og`ada u`lken o`lshemge iye boldi. Olardin` bezeliwi, tiykari kel`t miyraslarina barip taqalatug`in ha`r qiyli motivlerdi o`z ishine aladi. Irlandiya ha`m Nortumbriya monastirlarinin` Shig`is Jer Orta ten`izi boylari menen baylanislari usi regionda jaratilg`an nag`is motivlerinin` keliwine jol ashti. Mine usi ha`r qiyli elementlerdin` o`z-ara ta`siri ataw kitap miniatyurasinin` qaytalanbaytug`in, ayriqsha stilin payda etti. [II.3,11-18]

Ataw mektebinin` en` a`yyemgi kodeksi – «Darrou Injili» (VII a`sirdin` ekinshi yarimi, Dublin, Trinita-kolledj kitapxanası). Bul, o`lshemleri onsha u`lken bolmag`an a`yyemgi qol jazbanin` bezeliwinde kelip shig`iw boyinsha ha`r tu`rli formalar, arasında o`simlik motivleri ha`m qiyaliy haywanlardin` baslari payda bolip, noqatlar, shiyirtpaqlar, iyrek siziqlar, shaqalaniqlar, lentalar birlestirilgen, olar pu`tin betlerdi toltirip turadi. Biraq ha`reketshen` nag`istin` ta`biyg`iy pitiran`qilig`i aqilg`a muwapiqliq penen ten`lestirilgen: motivlardin` jaylastiriliwinde simmetriya seziledi, ha`r bir bet jiyeklengen ha`m orayliq maydang`a iye. «Darrou Injili»nin` su`wretshilerinin` o`nerine adamdi onin` tiykarg`i formalarında su`wretlew jat edi. Matfeydin` Injilin alip kelgen perishte og`ada stillestirilgen. Ataw jivopisshilerinin` tu`sinigine haywanatliq motivler jaqin edi. «Externax Injili» (VII a`sirdin` aqiri, Parij, Milliy kitapxana) haywanatlardin` – injilshilerdin` simvollarinin` – ta`sirli su`wretleri menen ajiralip turadi. Arislannin` figurasında onin` shaqqanlig`i, epshilligi ha`m qorqitiwshi ku`shi berilgen. «Externax Injili»nin` stili konturliq siziqlarinin` joqari da`rejedegi kalligrafiyalilig`i menen ajiraladi.

Ataw mektebinin` jetiskenliklerinin` en` joqarisına a`dillik penen «Kells Injili» (VIII a`sirdin` aqiri, Dublin, Trinita-kolledj kitapxanası) qoyiliwi mu`mkin. Ol nag`isliq fantaziasinin` bir qansha baylig`i menen ajiralip turadi. Zergerlik sheberlik penen baylanislilik aniq seziledi, nag`islang`an bet ka`ramatli teksttin` qimmat bahali muqabasi sipatında qabil etiledi. «Kells Injili»nin` nag`islarinin` birese eserlenip pa`tlengen, birese saldamli saltanatli ritmlerinde kel`t poeziyasi og`ada beyim bolg`an siyqirlilik ruwxinan, sana-sezimmnin` tan` qalarliq burilislarinan, ko`rkemlik fantaziya menen berilgen jabayi ta`biyat ritmlerinen aling`an bir na`rseler bar. Italo-Vizantiyalıq bag`dardag`i Jer Orta ten`izi boylarinin` ko`rkem o`nerinin` ta`siri Angliyada VII a`sirdin` son`g`i u`shten birinen baslap sezildi. Rimnin` ta`sirin taratiwshi oray Kenterberi boldi. Altin menen jazilg`an qizil ren`li kodeksler usi jerde payda boldi, antikizirlengen

figurali su`wretler birinshi oring`a shig`arildi, bul haqqinda «Kenterberi altin kodeksi» (VIII a`sirdin` ortasi, Stokgol`m, Korollik kitapxanasi) gu`waliq beredi.

VII-IX a`sirlerdin` u`y quriw ustashilig`i Britaniya atawlarinda birinshi gezekte Irlandiya qurilislarda ko`rinedi. Jetekshi orin iyelegeni so`zsiz bolg`an ag`ash arxitektura bizin` zamanimizg`a shekem jetip kelmedi, biraq onin` ta`siri tas qurilislarda seziledi. VII-VIII a`sirlerdegi Irlandiya imaratlari qurilis texnikasinin` a`zzi rawajlang`anlig`inan gu`waliq beredi. Irlandiyanin` monastirlari – atap aytqanda tap usi jerlerde tasan o`rilgen imaratlar saqlanip qalg`an – o`zinin` joybarlastiriliwinda Shig`istag`i monaxlar u`yleri u`lgisinen paydalang`an: kishkene territoriyada monaxlar bo`lmeleri ha`m kishigirim kapellalar birlestirilgen. Skelling Maykl atawindag`i monastir` (822 ha`m 1225 jillar aralig`i) eki kapella ha`m jar taslardin` tekshelerine pitiran`qi jaylastirilg`an yarim sfera tu`rindegi jupini u`ylerdi o`z ishine alatug`in edi. Olar gedir-budir islew berilgen taslardan, jelim ilaydan paydalanbastan, solayinsha qurg`aqalay o`rilgen. Irlandiyanin` erte da`wirdegi shirkew imaratlari arasindag`i en` belgilisi Gallarustag`i oratoriy (IX a`sir). Bul, to`besi aldamshi gu`mbez printsipi boyinsha bastirilg`an, a`ynek jayg`a arnalg`an tesikleri derlik joq, frontonli imarat.

Angliyanin` tu`slik-shig`isinda tasan u`y quriw ustashilig`i shirkew imaratlarin` quriw ushin kontinent ustalarin` shaqirg`an Rim missionerlerinin` iskerligi na`tiyjesinde rawajlandi. Irlandiya monastirlarinin` butxanalarinin` o`lshemlerinin` kishiligi bul jerlerde ibadat etiw, ko`p qudayliqtag`i siyaqli, ashig` hawada o`tkerilgen bolsa kerek degen pikir tuwdiradi. Bunday jag`dayda siyiniw ob`ekti bolip atanaq penen bezelgen tas stela xizmet etken. Keyin ala Irlandiya monastirlarinin` da ha`m Angliya peyzajinin` da bar boliwi tiyis bolg`an minnetli atributi sipatinda tasan islengen atanaq payda boldi.

Rawajlang`an tu`rinde ataw atanag`i tas tirnaqqa, do`n`gelektin` ishine ornatilg`an atanaqqa ha`m ko`binese tuwri mu`yeshli kishkene shirkew tu`rindegi to`belikke iye boldi. Atanaqtin` beti a`wel bastan da`stu`riy ataw nag`isi menen bezelgen (Axennadegi «Arqa atanag`i», VIII a`sir, Irlandiya). Syujetlik su`wretler

ushin tirnaq zonasi ajratiladi, keyin ala ol a`ste-aqirinliq penen atanaqtin` joqarg`i oblastina da jayildi. Bul protsess VIII ha`m IX a`sirler aralig`inda aniq pariqlanadi. «Mun atanag`i» (Irlandiya) Jan`a wa`siyattan aling`an ko`rinisler menen bezelgen. Olar ayriqsha tegisliklik usilda orinlang`an, figuralar geometriyalastirilg`an, olardin` kvadratli denelerinde ha`m u`lken do`n`gelek ko`zlerinde a`yyemgi su`wretlerdin` siyqiri ko`rinip tur. [II.18,111-122]

X a`sirde ataw atanatqlari a`lle qashan toliq islengen Eski ha`m Jan`a wa`siyat ko`rinislerine iye boldi (Monasterboystag`i atanaq, 925 jilg`a shekem, Irlandiya). Bul rel`efler Orta a`sirlik Evropa ko`rkem o`nerinde monumental mu`sinshiliktin` qayta oyaniwinin` da`slepki xabarshilarinin` biri boldi. Orta a`sirlik ma`deniyattin` qa`liplesiwinin` a`hmiyetli orayi Rim provintsiyasi Galliya boldi. V a`sirdin` aqirinda onin` territoriyasina franklar basip kirdi, ha`m kelesi a`sirdin` ortalarinda oni derlik toliq iyeledi. Sali franklarinin` jetekshisi, ati a`psanag`a aylang`an Meroveydin` a`wladlarinan shiqqan Xlodvig (481-511 jj.) jan`adan du`zilgen Franklar ma`mleketinin` birinshi koroli boldi. Merovingler dinastiyasinin` ati boyinsha VI a`sirdin` aqirinan VIII a`sirdin` basina deyingi da`wir, sha`rtli tu`rde merovingler da`wiri dep ataladi. Bul, franklar iyeligindegi jerlerde da`slepki feodalliq qatnasiqlardin` qa`liplesiwi da`wiri edi. Protsess bir tegis bolip o`tpedi. Arqa Galliyada basqa jaqtan kelgenler ko`pshilikni quradi, bul jerde olardin` ja`miyetlik turmis ta`rizi ha`m ma`deniyati uzag`iraq saqlanip qaldi. Tu`slikte Rim da`stu`rlerinin` ta`siri ku`shlirek boldi. Somma ha`m Sena da`r`yalarinin` boylarindag`i orayliq wa`layatlarda son`g`i antiklik ha`m varvarliq negizlerdin` jedel sintezleniwi bolip o`tti. Bul protsesske, sonday-aq Evropadag`i ko`pshilik varvarlarda saqlanip qalg`an ariylik eres`ke qarama-qarsi, Xlodvigtin` katoliklik bag`dardag`i xristianliqni qabillawi da`sebebshi boldi. Xristian dini tu`slikte ken`irek taraldi; arqa wa`layatlarda merovingler da`wirinde onin` ta`repdarlari tiykarinan qala tipindegi elatlarda jasadi. Xristianliq diiny arxitektura Galliyanin` territoriyasinda franklar kelmesten ko`p burin payda boldi. Da`slebinde bular rimlilerdin` qonislarinin` shetlerindegi kishkene shirkewler

boldi, keyin ala olar qala bekinislerinin` ishine de salindi. Galliyada biz o`zimizge a`lle qashan tanis bolg`an bazilikali ha`m oraylasqan qurilislardi tabamiz. Saqlanip qalg`an bazilikalardin` en` a`yyemgisi – V`ennadag`i Sen P`er shirkewi (V a`sirdin` birinshi yarimi). Zamanaslardin` ta`riyplewi boyinsha Sen P`er shirkewi ha`m basqa da V-VI a`sirlerdegi da`slepki gall bazilikalarinin` ayriqshalig`i, tikkeley apsidalardin` aldingag`i ken`isliktin` u`stinde minara yamasa gu`mbezdin` payda boliwi. Bul baslamanin` rawajlandiriliwi, Grigoriy Turskiydin` ta`riyplewi boyinsha belgili bolg`an, uzin boyina ketken ko`sher boylap jaylasqan minaralari bar, Turdag`i Sen Marten shirkewi (sh.m. 470 j.) boldi. Bizge deyin erte gall baptisteriyalari salistirmali jaqsi saqlang`an halda jetip keldi. Eks ha`m Frejyustegi V a`sirdin` imaratlari antiklik da`stu`rlerge jaqin ha`m olarg`a uqsas Italiya esteliklerine u`nles. VII a`sirge kelip arxitekturaliq ken`islikti jan`asha tu`siniw qa`liplese. Venasktag`i baptisteriy (VI-VII a`sirlar) ishki bo`limi arkalar menen bezelgen, atanaq ta`rizli jaylasqan yarim do`n`gelek apsidalari bar tuwri mu`yeshli ko`riniske iye; diywalg`a jabistirip islengen arkalar dekorativ motiv sipatinda qabil etiledi. Su`tinlerdi, pilyastrlardi ha`m basqa da konstruktivlik elementlerdi dekorativlik element sipatinda tu`siniw, VII a`sir menen sa`nelengen, Puat`edegi Sen Jan baptisteriyasinda jetekshi motivke aylang`an. Baptisteriyer geometriyalik ko`lemlerinin` aniqlig`i, taslarinin` joqari sheberlik penen qalang`anlig`i menen ajiralip turadi. Sirtqi ha`r bir ta`repi u`sh mu`yeshli frontong`a, pilyastrlar menen bezewge, u`sh mu`yeshli jaqlawlarg`a ha`m aralarina qizil keramikada orinlang`an dekorativ motivler ornatilg`an arkalg`a iye. Terrakotadan islengen bezewler Galliya territoriyasinda fasadlarg`a plastikaliq islew beriw da`stu`rlerinin` saqlanip qaliwinda belgili rol` oynadi. Tiykarinan alg`anda Galliya imaratlari ag`ash penen bastirildi, biraq VII-VIII a`sirlerde gu`mbezler ko`teriw texnikasi ele toliq jog`alg`an joq edi. Bizin` ku`nlerimizge deyin jetip kelgen Frantsiya jerindegi gu`mbez benen bastirilg`an en` ertedegi estelik Grenobldag`i Sen Loran kripti bolip tabiladi. Eldin` tu`sligindegi Juarredegi monastir` kriptinde da`slebinde bar bolg`an ag`ash bastirma gu`mbez

benen almastirilg`an. Juarredegi kriptte oyma nag`islar menen bezelgen tas tabitlar ha`m ma`rma`r kapiteller saqlanbaqta. VI ha`m VII a`sirlerde Akvitanিয়া oraylarinin` a`yemgi du`n`ya u`lgilerine su`yengen ma`rma`r kapitellerdi islep shig`ariw menen dan`qi shiqti. Waqittin` o`tiwi menen mu`sinlik su`wretlerdi islewdin` texnikasi ha`m olardin` stili o`zgeriske ushiradi. Puat`edegi, V`ennadag`i, Vertudegi V a`sir esteliklerinde fantastikaliq ha`m dekorativlik sipatqa iye bolg`an, tasqa oyip saling`an, jalpaq, konturliq su`wretler ken` taraldi.

VII a`sirden baslap Meroving ko`rkem o`nerinin` en` a`hmiyetli bo`limi kitap miniatyurasi boldi. Kitap jaziw orayi Arqa Galliyag`a jaylasti. Bul jerde ko`p sanli iri ustaxanalar bar edi (Galliyanin` arqa-shig`isindag`i Burgundiya ha`m Korbidegi Lyuksyoy monastirlari, Flyori, keyin ala Sen-Benua-syur-Luar – Tura, Lana, Peronna ha`m t.b. skriptoriylar). Ol waqitlardag`i a`yyemgi qol jazbalar – bul ko`binese diniy ma`resimler haqqindag`i kitaplar yamasa shirkew atalarinin` shig`armalari; injiller siyrek ushirasadi. Olarda gu`rrin` etiw ko`rinisleri joq: miniatyurashilar ha`m buyirtpashilar simvolliq ha`m sakralliq belgilerdi unatatug`in edi. Frontispisler arkadag`i atanaq penen bezeledi, kitaplarda keltirilgen haywanlardin`, quslardin` ha`m baliqlardin` su`wretleri astarli ma`niske toli. Galliya ustaxanalarinda rawajlang`an «meroving kursivi» ha`riplerdin` jaziliwina ha`reketli ha`m dekorativ sipat berdi. Usi, ha`reketshen` jaziw foninda tekst boylap jayilg`an tig`iz, ren`li zoomorf initsiallar ha`m ha`ripler payda boladi. Qizil, jasil, sari, ha`m ko`k tonlar basim bolg`an jarqin ren`ler gammasi Meroving miniatyurasinin` ren`li emal` ha`m nag`isli gezleme menen baylanislilig`in ko`rsetedi. Son`g`ilari menen basqa da jollar arqali meroving Galliyasina Jer Orta ten`izi jag`alarinan pal`mettalar, o`rimler ha`m t.b. kirip keldi. Shig`is Galliyada jaratilg`an, VIII a`sirdin` ekinshi yarimindag`i bir qatar qol jazbalarda syujetlik su`wretlerdin` payda bolivi kopt ko`rkem o`nerinin` ta`siri menen baylanistiriladi. Mo qalasi janindag`i ustaxanada shig`arilg`an «Gellon Sakramentariyi» shama menen 780 jillar dep sa`nelenedi (Parij, Milliy kitapxana). Biz bul jerde qolina tu`tinlik saling`an idis ha`m atanaq uslag`an, basina qayirilma qalpaq kiygen,

nag`isli shig`is ko`ylegindegi Mariyani (Biybi Ma`r`yam) ko`remiz. Jan`a da`wir bosag`asinda kitap o`nerinin` eki a`jayip esteligi – «Flavin`iden alip kelingeni Injil» (VIII a`sirdin` ekinshi yarimi, Oten, Qalaliq kitapxana) ha`m Am`endegi «Korbiy psaltiri» (sh.m. 800 j.) – jaratildi. «Korbiy psaltiri» Ulli Karl da`wirinde jaratilg`an a`yyemgi qol jazbalardin` biri boldi.

KAROLINGLER DA'WIRININ KO'RKEM O'NERI

VIII a'sirdin' son'g'i sheregi ha'm IX a'sirdin' birinshi yariminda Batis Evropada orta a'sirlerdin' birinshi imperiyasi – Ulli Karldin' imperiyasinin' payda boliwina baylanisli ko'rkem o'nerdin' belgili ko'teriliwi ju'z berdi. Ulli Karldin' imperiyasinda ha'zirgi Frantsiyanin', Batis ha'm Tu'slik Germaniyanin', Arqa ha'm Orta Italiyanin', Bel'giyanin', Gollandiyanin' ha'm arqa-shig'is Ispaniyanin' territoriyalari birlestirilgen edi.

Karolinglerdin' hu'kimdarlig'i waqitlari kontinenttegi a'hmiyetli o'zgerisler menen belgilendi. Iri jer iyelewshilik penen birge ju'rgen klassliq qatnasiqlardin' qarama-qarsilig'i aniq belgilendi. Karl o'zinin' qol astinda xristianliqti qabil etken Evropanin' derlik barliq xaliqlarin birlestirdi ha'm basip aling'an qa'wimler arasinda xristian ta'liyatinin' taraliwina mu'mkinshilik jaratti. Onin' qolinda a'yyemgi imperiyanin' paytaxti – Rim boldi. O'zinin' qu'diretinin' en' joqarg'i shin'inda, sol waqitlardag'i en' ku'shli hu'kimdarlar – Vizantiya imperatori ha'm Bag'dad xalifasinin' – ko'z aldinda Karl Batista Rim imperiyasin qayta tiklew ideyasi menen shiqti. [II.37,123-132]

Karldin' imperiyasi, onda tek g'ana shirkew jaqsi jolg'a qoyilg'an sho'lkemge iye bolg'an, bir qansha bosan', erte feodalliq ma'mleket edi. Diniy ma'resimler imperiyanin' barliq jerlerinde Rim u'rp-a'detleri boyinsha a'melge asirildi, benedikshiler ustavi monastir' o'mirinin' tiykari boldi. Bilimlendiriw tarawi ken'eydi: imperiya sawatli ha'meldarlarg'a mu'ta'j edi. Karldin' sarayinda iskerligi Evropanin' shetlerinde – Italiyada, Ispaniyada ha'm Britaniya atawlarinda – monastirlar kitapxanalarinda ha'm kafedraliq soborlarinda elege shekem saqlanip kiyatirg'an bilimlerden' qaldiqlarin birlestiriwge mu'mkinshilik jaratug'in oqimisli adamlar do'geregi jiynaldi. Karl ha'm onin' miyrasxorlarinin' hu'kimdarlig'i da'wirinde saraydag'i ma'deniy o'mirdin' janlaniwi ko'binese «Karolingler Oyaniw da'wiri» dep ataladi. Biraq ol puqaraliq negizlerge ha'm klassikaliq antiklikke qaray ju'z buriwdi an'latpaydi. Sarayg'a jaqin, joqari

da`rejeli diniy ha`m aq su`yek, hasilzada adamlar ortalig`inda ja`mlengen Karolingler ma`deniyatin birinshi gezekte xristianliq antiklik ha`m erte orta a`sirlik ma`deniyatg`i jasirin antikizirlengen bag`itlaniwlar aziqlandirdi.

VIII a`sirdin` ekinshi yarimi – IX a`sirdegi Franklar ma`mleketinin` ko`rkem o`neri haqqinda az sanli saqlanip qalg`an imaratlar, arxeologiyaliq mag`liwmatlar ha`m jazba da`rekler boyinsha pikir ayta alamiz. Feodalliq qatnasiqlardin` o`siwin sa`wlelendire otirip, ele merovingler da`wirinin` arxitekturasi aq qurilislardin` bir qatar jan`a tiplerin islep shig`ardi. Olardin` arasinan birinshi gezekte burglardi – bekinisli a`skeriy lagerlerdi – ayrip ko`rsetiwge boladi. Waqittin` o`tiwi menen ol feodaldin` jasaw ornina aylandi. Burg imaratlari arasinda u`y qaptalindag`i kishkene bag`lar ha`m orlar menen qorshalg`an miarlardin` – keleshekтеgi donjonnin` u`lgisinin` – payda bolawi orta a`sirlik qorg`an-saray tu`rinin` qa`liplesiwine alip keldi. Erte orta a`sirlerde xojaliq ju`rgiziw o`mirinin` orayi u`zliksiz awilliq jerge qaray jilisip turdi. Qalalar, episkoplardin` jasaw orinlari ha`m administrativlik oraylari o`z rolin jer-mu`lklerge ha`m monastirlarg`a berdi. Da`slepki waqitlari frank korollerinin` turaqli jasaw orni bolmadi: korol` o`zinin` jaqinlari menen bir jer-mu`lkten ekinshisine ko`ship ju`rdi. Tek g`ana Ulli Karl da`wirinde, onin` a`kesinin` su`yikli jer-mu`lki – Axene pfal`tsi (Germaniya) – paytxatqa uqsas wazypani atqardi. VIII a`sirdin` ekinshi yariminda bul jerde qurilistin` ken` en jaydiriliwi Karldin` imperiyani jan`alawshi roline umtiliwin ko`rsetiwi, imperiya da`stu`rlerinin` u`zliksizliginin` da`lili bolawi tiyis edi. Axenedegi imperator pfal`tsinin` da`slepki u`lgisi bolip, o`zlerinde du`n`yaliq ha`m diniy qurilislardi birlestirgen, Lateranodag`i ha`m Konstantinopol`dag`i saray qurilislari xizmet etti. Olardag`i siyaqli Axenede de eki oray – taxt zali ha`m saray kapellasi boldi. Jog`alip ketken taxt zali haqqinda biz tek g`ana arxeologiyaliq mag`liwmatlar tiykarinda pikir ju`rgize alamiz. Sozilg`an ko`riniske iye bolg`an ol o`lshemleri boyinsha Konstantinopol` vasilevsinin` sarayina qarag`anda kishirek, biraq Lateranodag`i papanin` qabillaw zalinan ken`irek bolg`an. Axenedegi kapella (805 jili ka`ramatli dep ja`riyalang`an) keyin

ala qayta quriliwina qaramastan tiykarinan da'slepki kelbetin saqlap qalg'an. Onin' ushin ruwxlandiriwshi u'lgi Ravennadag'i San Vitale shirkewi bolg'anlig'i gu'mansiz. Kapellanin' qurilishisi dep mag'liwmatlar Metsten shiqqan Odoni ataydi. Biraq onin' arqasinan a'yyemgi du'n'yani jaqsi bilgen, Ulli Karldin' ma'sla'ha'tshisi ha'm o'mirbayanshisi bolg'an Eynxardtin' bag'darlawshi qoli seziledi. Axenedegi kapella usig'an shekem Galliyanin' diniy qurilislari ushin jat bolg'an ma'mleketlik ideyani ko'teredi. Bul jerde taxt turatug'in bo'lme boldi, kirer jerdegi portaldin' u'stine, shirkewdin' aldindag'i atriye qaratilg'an lodjiya qurilg'an. Kapella a'hmiyetli ma'mleketlik ha'm diniy, qa'siyetli dep qa'dirlenetug'in zatlardi saqlaw orni xizmetin atqardi. Sonliqtan qurilishilar paydalang'an, oraylastirilg'an joybardin' abzal ko'riliwi tu'sinikli, sebebi ol o'zinin' tiykarg'i ma'nisi boyinsha birlik ha'm oraylansqanliq pikirin o'z ishine aladi. Imarat, ishine segiz mu'yeshli gu'mbez asti jaylastirilg'an, on alti qirli ko'riniske iye. Kapellada minarlari bar fasadtin' altarg'a qaray uzin boyina bag'darlaniwi da saqlanip qalg'an. Ataqli Ravenna shirkewine barliq uqsasliqlarina qaramastan Axene kapellasi basqasha obrazliq mazmung'a iye. Axenede ken'isliktin' qozg'alissizlig'i birinshi plang'a shig'ariladi, diywaldin' ha'm to'mengi yarustag'i tirektin' massasi u'stemlik etedi. Alg'a shig'arilg'an karniz benen ajratilg'an ha'm ku'shli jaqtilandirilg'an, arkalarinin' proportsiyalari sozilip ketken ha'm jarasiqli su'tinleri bar, imperator zonasi joqari umtilg'an ha'reketke toli ha'm qol jetkermeytug'in bolip ko'ringen bir waqitta awir arkali konstruktsiyalardin' basim ko'rsetiwshi ku'shi «dize bu'ktiredi». Bul arqali Axenedegi kapella ayirim zonalarg'a, ha'm sonday-aq yacheykalarg'a bo'liniwge beyimlikke iye boladi, bul a'sirese to'mengi yarustin' aylanba galereyasinda ayriqsha seziledi. Ulli Karldin' kapellasi jer ha'm aspannin' qiyin qaramaqarsilig'i, ku'shtin' qatal biyligi ideyasini ko'rsetedi. Axene pfal'tsinin' qurilisi (sh.m. 790 j.) menen derlik bir waqitta Arqa Frantsiyada Sen-Rike'e (Tsentula dep atalg'an) monastirinin' da qurilisi baslandi. Bul jerde en' qizig'arlisi abbatliqtin', batis ta'reptegi sheti kvadrat tirnaqqa ornatilg'an ko'p yarusli qurilma – vestverk

penen juwmaqlang`an, bas shirkewi bolip tabiladi. Vestverk ha`m atanaqtin` ortasi minarlar menen belgilengen. Minarlardin` bar boliwi merovingler da`wirinde aq baslang`an, diniy imarattin` Arqa Evropa ushin ayriqsha ta`n bolg`an, ha`reketshen` su`lderin izlewdi dawam ettiredi.

Vestverk Karoling arxitekturasinin` tazadan endirilgen jan`alig`i edi. Onin` waziypasi usi waqitqa shekem tartis predmeti bolip otir, sebebi IX a`sirden olar az sanda saqlanip bizge deyin jetip kelgen. Derlik o`zgerissiz halinda tek g`ana, shatir menen jabilg`an emporasi bar eki yarusli zal tu`rindegi Korvey abbatlig`i shirkewinin` vestverki (873-885 jj., Germaniya) saqlanip qalg`an, fasad ta`repinen oni eki tuwri mu`yeshli minara qorshap tur. Vestverktin` kompozitsiyasi, shirkewdin` orta a`sierdegi «aspan qalasi»na uqsaslig`inan kelip shig`ip, bir qatar izertlewshilerge shirkewdin` usi bo`limin sharapatli ken`islikke kirer jerdi qorg`ap turiwshi qorg`an da`rwazasinin` timsali sipatinda tu`sindiriwge mu`mkinshilik berdi. Vestverktin` imperator zali sipatinda tu`siniwi de bir qansha isenimli tiykarg`a iye: vestverkli diniy imarat qa`siyetli ibadaxana ha`m taxt zalin birlestirdi, du`n`yaliq ha`m diniy ha`kimshiliktin` birligine isharat etti. Usig`an baylanisli keyin ala imperiyaliq ideyalar a`hmiyetli rol` oynag`an Germaniya arxitekturasinda vestverktin` uzaq waqit saqlanip qalg`anlig`i o`zine ta`n. Shirkew qurilisinda ekinshi polyustin` payda boliwi imarattin` kompozitsiyaliq du`zilisin tu`p-tiykarinan o`zgeritti. Bunnan buring`i waqitlardag`i bir ta`repke bag`darlang`an bazilika eki qarama-qarsi shetlerde oraylari bar shirkewge almasterildi. Batis Evropada kontrapsidanin` qollaniliwinin` en` da`slepki misallari Ful`dedegi (Germaniya) shirkew bolip tabiladi. 791-819 jillar aralig`indag`i qayta quriliwi da`wirinde ol ekinshi transeptke ha`m xorg`a iye boldi. Kontrapsidanin` kirgiziliwi tek g`ana bir qansha qozg`alissiz kompozitsiyani jaratip qalmadi, al shirkewdin` jekkelengen tuyiqlig`in, onin` bul du`n`yadan bo`lek turatug`inlig`in ayqin atap ko`rsetti. Usig`an jaqin beyimlikti biz monastir` komplekslerinin` joybarlarinda da ko`riwimiz mu`mkin. Sankt-Gallen (Shveytsariya) monastirinin` kitapxanasinda ayriqsha a`hmiyetke iye hu`jjet saqlanip qalg`an. Bul burinnan bar

bolg'an, monaxlardin' jasaw orinlarin qayta du'zetiwge arnalg'an, bir u'lgidegi monastirlar qurilisinin' joybari. Turaqliliq ha'm atqaratug'in waziypasinin' tiykarlilig'i – Sankt-Gallen sizilmalarinin' basli o'zgesheligi. Sankt-Gallen joybarindag'i qurilislardin' jaylasiw sistemasi ibadatxananin' qa'siyetli ken'isligine qatnasi boyinsha bir neshe qorg'aw qatlamlarin payda etkendey boladi. Monastirdin' sirtqi aynalasinda qir do'gereklep xojaliq qurilmalari, o'nermentlerdin' u'yleri, bag`-baqshalar jaylastirilg'an. Olarg'a keselxana ha'm monaxliqti niyet etip kelgen tin'lawshilarg'a arnalg'an, kishkene kapellalari bar jaylar, qoyimshiliq, jolawshilarg'a arnalg'an qonaq u'yler, mektep ha'm abbattin' turaq jayi jalg'asip ketedi. Bul jaylar ag'ash karkastan qurilg'an (faxverk). Tastan en' a'hmiyetli imaratlardi – shirkew, dormitoriy ha'm refektoriy – quriw belgilengen. Olar tuwri mu'yeshli ha'wli – kluatrdin' ta'repleri boylap – arqa, shig'is ha'm tu'slik ta'replerine jaylastirilg'an, ha'wlinin' batis ta'repin jer to'le jawip turg'an. Monastir' ha'wlisi shirkewge kirer esiktin' aldin payda etken. Sankt-Gallendegi joybardag'i basli ibadatxana – transept ha'm xorg'a iye bolg'an u'sh nefli bazilika – o'zinin' o'lshepleri boyinsha barliq jaylardan u'lken edi ha'm ol tiykarg'i ma'resimlerdi o'tkeriwge arnalg'an. Usi waqitqa shekem bir neshe shirkewlerge tarqalip ketken altarlar endi bir imaratqa – neftin' ta'replerinde jaylasqan kapellalarg'a jiynaldi. Shirkewdin' basli kirer esigi tu'slik ta'repte jaylasti; imarattin' shig'is ha'm batis ta'repleri olarg'a taqalip turg'an ha'wlileri bar apsidler menen jabilg'an. Ibadatxananin' ishki ken'isliginin' tuyiqlig'i joybardin' tiykarg'i ideyasini aqilg'a muwapiqliq penen juwmaqladi. [II.1,34-44]

Karolingler da'wirinde shirkew u'y quriw ustashilig'inda kriptler quriwg'a barg'an sayin ko'birek diqqat qaratila basladi. Karoling kriptasi – bul shirkew ishindegi belgili da'rejedegi ekinshi shirkew, a'wliyenin' qa'biri yamasa onin' qa'siyetli qaldirilari u'stine qurilg'an qanday da bir saltanatli qurilma. Diniy qa'siyetli zatlardin' ha'm jerlew orinlarinin' saninin' ko'beyiwi, olardi ziyaratshilardin' kelip ko'riwine mu'mkinshilik jaratiw za'ru'rliqi aylanba jol boylap radius boyinsha jaylastirilg'an kapellalari bar kript planinin' payda

bolivina alip keldi, al bul o`z gezeginde shirkewdin` pu`tkil apsidlik bo`liminin` joybarlarina ta`sir etti.

Karoling da`wirinen jaqsi saqlanip qalg`an qurilishlar arasinda, ekinshi qabatta da`rwaza u`stine jaylasqan zali bar, Lorshedege (Germaniya) «da`rwaza» buring`i waqitlardan diqqatti o`zine tartip keldi. Qazip izertlewler bul imarattin` monastir` kompleksine (874 j., IX a`sir) kirgenlinden gu`waliq beredi. Lorshedege «da`rwaza» kompozitsiyasi – eki yarusli bo`leklerge ajiratiw, u`sh arka oyig`i, yarim su`tinler ha`m antik kapitelleri bar pilyastrlar – imperatorliq Rimnin` jen`is arkalarin esletedi. Antiklik reministsentsiyalarina qaramastan, da`rwaza u`stindegi zal – orta a`sirlik ko`rkem o`ner do`retpesi. U`y quriwshi ustalar ushin (olar shig`isi boyinsha, ele antiklik da`stu`rler saqlanip qalg`an, Tu`slik Galliyali bolivi mu`mkin) belgilewshi jag`day diywal tegisligi boldi, olar oni, u`sh mu`yeshli qisqish tu`rindegi, sipati ag`ash arxitekturasinin` ta`sirinen gu`waliq beretug`in, oyma nag`is penen bay bezedi. Bizin` a`sirimizdin` baslarinda, inter`erde biraz keyinirektegi orta a`sirlik freskalar astinan da`slepki u`lgileri Rim u`ylerinin` arxitekturaliq rospisleri bolg`an da`slepki bezewleri tabildi. Karolingler da`wirinin` monumental jivopisi jaqsi saqlanbag`an. Biraq rospislerdin` (diywalg`a ren`lep saling`an su`wretlerdin`) diniy qurilishlarda da, sonday-aq puqaraliq qurilishlarda da ken` taralg`anlig`i belgili. IX a`sirde mozikalar ha`m freskalar imperator saraylarin ha`m episkoplardin` turar jaylarin bezep turdi. Olar Taurattag`i patshalardin`, a`yyemgi du`n`ya a`skerbasilarinin` ha`m imperatorlarinin` qaharmanliqlarin, ha`m sonday-aq Karoling hu`kimdarlarinin` jen`islerin maqtap dan`qin shig`ardi. VIII a`sirde Vizantiyani biylep alg`an, ikona ushin gu`res boyinsha Karl ha`m onin` do`geregiindegiler araliq pozitsiyani iyeledi. Nikey soborinin` 787 jilg`i sheshimine juwap retinde du`zilgen imperator pa`rmanlari, «Karl kitaplari» («Libri Carolini») shirkewdegi su`wretlerdi toliq biykarlamadi, biraq olardi ayriqsha qa`siyetli ma`nisinen ayirip, qa`siyetli su`wretlerdin` na`siyatliq rolin aldin`g`i plang`a shig`ardi. Sol da`wirdin` ko`rnekli avtori Ravan Maar «Karl kitaplari» ruwxinda bilay jazdi: «Su`wret tek

az g`ana waqit quwandradi, tek bir g`ana sezimga qaratiladi ha`m isenimga ilayiq bola almaydi, sebebi waqiyalardin` haqiqiy ma`nisi buzib ko`rsetedi, tek jazilg`anlar g`ana jol ko`rsetiwshi bag`dar bola aladi». Sonliqtan qosimsha jaziwlaridin` bolivi minnetli bolip esaplanadi.

Ikona ushin gu`reslerdin` az g`ana ta`sirin, Jermin`i-de-Predegi (sh.m. 806 j., Frantsiya) saqlanip qalg`an mozaikada – ilimpaz, shayir, a`yyemgi du`n`yani jaqsi biletug`in bilimpaz ha`m Ulli Karldin` ma`sla`ha`tshisi, arxiepiskop Teodul`ftin` jeke oratoriyinde ko`riwge boladi. Bul jerge saling`an «Wa`siyat kemesi» Vizantiya ko`rkem o`nerinde de, Rimde de uqsasliqqa iye emes ha`m shamasi Orleanli epsikoptin` o`zini` astarli ma`nili shig`armasi bolsa kerek. IX a`sir monumental jivopisini` rawajlaniwini` bag`darlari haqqinda Oserdegi Sen Jermen shirkewini` kriptasinin` freskalari (sh.m. 850 j.), Italiyadag`i Tiroidag`i Mallestegi San Benedetto ibadatxanasini` (881 jilg`a shekem) ha`m Myusterdegi Sankt Ioxann shirkewini` (IX a`sirdin` aqiri, Graubyunden, Shveytsariya; ha`zir Tsyurix u`lke taniw muzeyinde) diywal su`wretleri gu`waliq beredi. Oserdgi diywal su`wreti gu`rrin` etiwini` janli isenimliliği menen diqqatqa turarliq, ol monumental ha`m sawlatli. Karolingler da`wiri ele portretlik su`wretlew da`stu`rin jog`altpag`an edi. Mallestegi ibadatxananin` shig`is diywalinda donatorlardin` – qilish uslag`an jawingerdin` ha`m shirkewdin` modelin uslag`an abbattin` – su`wretleri saqlanip qalg`an. Myusterdegi dekor ko`p ta`repi boyinsha biraz keyinirektegi shirkew imaratlari rospisleri sistemasin aldan boljag`an do`retpesipatinda ko`rinedi. Jivopis`, ha`r qaysisi ramkag`a aling`an, tuwri mu`yeshli maydanlarg`a bo`lingen bes qatar tu`rinde jaylastirilg`an. Erte orta a`sirlerdegi da`slepki gu`rrin` etiwshi tsikllerdin` biri bolg`an Myuster freskalari tawratliq ha`m a`sirese jaqsi islengen injil waqiyalari menen baylanisitirilip, a`wliyeler o`mirinen aling`an ko`rinislerdi birlestiredi. Batis diywalidi Qorqinishli sudtin` og`ada u`lken ko`rinisi iyelep tur. Shiyelenisken qizg`in ta`sirli atmosferani u`stine biraz ashig`iraq boyawlardin` jedelli su`rtimlari jag`ilg`an gu`n`girt-qiziliraq –sarg`ish ha`m bozg`ilt-ko`k tonlar ayriqsha ko`rsetip tur. [II.19,22-28]

Karoling da`wirinin` jivopisi o`zinin` bir qansha jarqiniraq sa`wleleniwin kitap miniatyurasinda tapti. Onin` ta`siri zergerlik buyimlarda ha`m pil su`yegine oyma nag`is tu`siriwde sezilerli boldi. Kitap jivopisi tariyxinin` jan`a da`wirinin` baslang`anlig`in bildirgen estelik, 783 jili ko`shirip jaziwshi xatker Godeskal`k ta`repien Ulli Karl ushin jazip pitkerilgen injil tekstlerinin` ko`shirmesi (Parij, Milliy kitapxana) boldi. Bul, qizil pergamentke altin ha`m gu`mis shrift penen jazilip bay bezelgen qol jazba. «Godeskal`k injili»nde dekorativ ko`rkem o`nerge qarama-qarsi su`wretlew da`stu`rleri u`stemlik etedi. Su`wretti tegislikli tu`siriwshi siziqlardin` sheber grafikasi derlik nag`isli oyini miniatyurada adam figurasina ayriqsha diqqat qaratiw menen u`ylesip ketedi. Karldin` saray ustaxanalarinda 810 jilg`a shekemgi da`wirde islep shig`arlig`an esteliklerde jan`a rux jen`ip shiqti. Godeskal`ktin` jumisi menen birge olar onin` ushin «Injil» (803 j., Trir; Qala kitapxanası) orinlang`an, abbatisa Adanin` ismi boyinsha atalg`an, «Ada topari»na birlestiriledi. Godeskal`ktin` isin dawam ettiriwshiler birinshi gezekte, shamasi Italiyadan yamasa Vizantiyadan alip keliniwi mu`mkin bolg`an, a`yyemgi du`n`ya tu`sinigindegi u`lgilerden paydalandi.

Meroving ha`m ataw miniatyurasindag`i dekorativ bezelgen tegislik u`stemligi da`wirinen keyin «Ada topari» qol jazbalari ja`ne qaytadan ko`lemli ken`islikti su`wretlew ma`selesin alg`a shig`ardi. Injilshiler otirg`an taxtlar ayriqsha o`zine ta`n tekshelerge ornatiladi, olardin` artindag`i arxitekturaliq dekoratsiyalar ken`islikli ortalig`i payda etedi. Suassondag`i Sen Medar monastirinan shiqqan «Injil» miniatyurasinin` (IX a`sirdin` basi, Parij, Milliy kitapxana) avtori «O`mir bulag`i» kompozitsiyasinda quramali kulisalardi quradi, imaratlar ku`shli burilislari menen teren`likke qaray ketedi, «O`mir bulag`i»n ken`islikli talqilang`an kivoriy qaplaydi. Erte karoling miniatyurasinin` jetik do`retpesi – Sen Medar kodeksi», sonday-aq ha`r bir obrazdin` ku`shli ta`sirli jan`lawinin` sheber beriliwi menen de ajiraladi: injilshiler berese o`z oylarina shu`mgen, birese tinishsizlanip, olarg`a ko`kten tu`sirilgen so`zlerge diqqat penen qulaq tu`redi.

Antiklik da'slepki u'lgilerge saray mektebinin` «Taj kiydiriw injili» (VIII a'sirdin` aqiri, Vena, Ko'rkem o'ner tariyxi muzeyi) a'tirapina toplang'an shig'armalari jaqiniraq boldi. Vena kodeksi erkin jivopislik u'lgide orinlang'an miniatyuralar menen bezelgen. Figuralardin` ken` peyilli sawlatlilig'i ha'm ko'lemliligi, peyzajliq fonlar, injilshilerdin` simvollarinin` joqlig'i miniatyuranin` og`ada erte da`wirlerge barip taqalatug`in u'lgilerge su'yengenligin ko`rsetedi.

Vena kodeksi miniatyuralarinin` saltanatli stili Axene shirkewi g'a'ziynexanasindag'i «Injil» (sh.m. 810 j.) betlerinde bir qansha tinishsiz atmosfera menen almasadi. Injilshiler tu'sinip jetken aldin ala biliw, qa`weterlenip ku'tiw sezimi son`g'i antiklik miyraslardi qayta islewdin` qaysi bag`darda bolip o'tkenligin ayqin ko`rsetedi. Bul ag'im o`zinin` shin`ina Reyms mektebi qol jazbalarinda eristi. Reyms ustalari o`zlerinin` shig'armalarin ayriqsha tolqinlang'an atmosferag'a toyindirdi, qa`liplesken qag`iydalar shegarasinda talqilaw erkinligine eristi. Injilshiler ataqli, «Episkop Ebonin` injili»nin` (835 jilg'a shekem, Eperne, Munitsipalitet kitapxanası) betlerinde o`zlerinin` kitaplarin, yamasa olarg'a ko`kten esitilgen ila`hiy so`zlerdi derlik ekstazliq (delbelik shala sezim) ruwxlaniw halatinda jazadi. Figuralar ken`islikte tez en jayadi, kiyimlardin` jiyriqlari deneni shidamsizliq penen orap aladi, peyzaj tinishsizlandiriwshi ha`reketke toli. Reymsli ustalardin` basli ta`sirlilik usillari siziqlar, shaqqan qisqa shtrix, tonlar ha'm ren`li siziqlardin` qulpiriwi arasinan birden payda bolatug`in ren`li daqlar bolip tabiladi. Reyms mektebi miniatyurashilarinin` du'n`yani tu`siniwi shiyelenisken ku`shlilikke iye, olardin` talqilawinda tikkeley tu`sini`tin` o`zi ha'm isenimlilik penen berilgen qiyin ishki keshirmeler birinshi plang'a shig`ariladi. Injil menen bir qatarda Orta a`sirlerde illyustratsiyalaw ushin su'yikli ob`ekt Psaltir` boldi. Onin` simvollarg'a ha'm allegoriyalarg'a toli poeziyalik teksti miniatyurashilardin` aldina qiyin waziypalar qoydi. Karolingler da`wirinde bul eski wa`siyatliq shig`armanin` eki en` tolig`iraq illyustratsiyalang'an qol jazbasi payda boldi: Utrext Universiteti kitapxanaasinda saqlanip atirg'an kodeks (sh.m. 830 j.) ha'm og`an zamanlas Shtutgarttag'i ko`shirme. «Utrext psaltiri» orta

a`sirler ko`rkem o`nerinde o`shpes iz qaldirdi, onin` miniatyuralarinin` ta`siri XII a`sirge shekem seziledi. Qol jazbanin` illyustratsiyalari pero menen orinlang`an ha`m qag`az betine bir qansha erkin jaylastirilg`an. Ken` lenta tu`rinda, tekst penen gezeklesip kele otirip olar a`yyemgi orama qag`azdag`i tekstlerdin` su`wretli tu`sindirmeleri sipatinda payda boladi. Biraq ko`shirip jaziwshi xatker ha`m su`wretshi ha`r qiyli da`reklerge su`yengen: su`wretler qatari ba`rqulla da tekstke tuwa kele bermeydi. Su`wretler birese qol jazbada joq tu`siniklerdi toliq illyustratsiyalap ko`rsetedi, birese sada tuwri ma`nisliligi menen ajiralip turadi. Ha`r bir psalom bir-birin ha`reketshen` almastiratug`in waqiyalardin` su`wretleniwi menen birge beriledi. Sawashlar, azap shegiwler, urisiwlar, saltanatli ju`risler, ba`zimler, an` awlawlar, shirkewler ha`m qorg`an-saraylar, mu`sinlik estelikler, to`beler ha`m ag`ashlar, arislanlar, qulinin ertken biye – bulardin` barlig`i qol jazba betlerinen u`zliksiz ag`istay bolip o`tedi. Ustalar az sanli obrazlardi ko`z qizig`arliq tapqirliq penen tu`rlendirgen bolsa da, eskizlik usilda orinlang`an bul su`wretler yoshli improvizatsiya sezimin payda etedi.

40-jillari birinshilik Tur mektebine (863 jilg`a shekem), onnan keyin, ornalasqan jeri aniq belgili bolmag`an Taqir bas Karldin` (Karl Lisiy) skriptoriyi dep atalg`an skriptoriyge o`tti. Turda ustalar saray mektebinin` joli menen ju`rdi, olar a`yyemgi qol jazbalardi biletug`in edi ha`m sonday aq Reyms su`wretshilerinin` sabaqlarin da o`zlestire aldi. Tur mektebi miniatyurasinin` stili – saldamli ha`m saltanatli, kompozitsiyalari tu`sinikli du`zilisi menen ajiralip turadi, ha`r bir ko`rinis ma`nililikke toli. Figuralar salmaqliliq penen o`z qa`dirin bilip ha`reket etedi, daw-ja`njeller ha`m tartislar basli qatnasiwshinin` saldamlilig`i menen sheshiledi. [II.19,67-78]

Tur do`retpelerinin` a`hmiyetli ayirmashilig`i su`wretlenip atirg`an ken`islikti jan`asha tu`siniw boldi. O`zgeris eki qol jazbanin` – «Mut`e Grandval` Tawrati» (sh.m. 840 j., London, Britaniya muzeyi) ha`m Turdin` puqaraliq abbati graf Viviannin` buyirtpasi boyinsha orinlang`an tawrat tekstinin` ko`shirmesinin` (845/46 jj., Parij, Milliy kitapxana) illyustratsiyalarinda ko`rinedi. «Grandval`

Tawrati» su`wretshileri miniatyuranin` kompozitsiyasinda, qatnasiwshilardin` kiyiminde, inter`erdin` perspektivali talqilaniwinda, peyzajdi su`wretlewde ele de aniq son`g`i antiklik u`lgilerge ttiykarlandi. «Vivian Tawrati» su`wretshileri graffin` qol jazbani Taqir bas Karl`a siyliqqa beriw ko`rinishin jarata otirip, endi ken`islikti «ierarxiyalıq» tu`siniwdi basshiliqqa aldi. Figuralar kompozitsiya shegarasinda to`mennen joqari qaray, ja`miyettegi orni ha`m ma`rtebesine qaray birinin` joqarisina biri jaylastirilg`an. Qudaydin` ila`hiy sharapatina miyasar bolg`an Taqir bas Karl en` joqarida taxtta otir ha`m basqa qatnasiwshilarg`a qarag`anda u`lken, olardin` to`besinen qarap tur.

IX a`sirdin` ortalarinda Metstegi skriptoriyde bir qatar diqqatqa ilayiq kodeksler shig`arildi. Ulli Karldin` nekesiz tuwilg`an balasi, arxiepiskop Dragon ushin bul jerde bir qansha a`hmiyetlirek qol jazba – Parij Milliy kitapxanasinin` «Sakramentariyi» (842 jildan keyin) jaratildi. Qol jazba gu`rrin` etiwshi ko`riniske iye ko`p sanli u`lken initsiallar menen ta`miyinlengen.

Monumental plastika Karolingler da`wirinde le rawajlanbag`an edi. Mu`sinlik su`wretler kishi formalardin` – pil su`yegine oyma nag`is saliw ha`m zergerlik isinin` – payina tiydi. Qoladan (bronzadan) quyma buyimlar tayarlaw bir qansha jetiskenlikke eristi. Axena kapellasinin` esikleri ha`m torli qorshawlari, solay dep atalatug`in Dagobar taxti (Parij, Milliy kitapxananin` medallar kabineti) ha`m onda ko`pshilik Ulli Karldin` su`wretleniwini ko`rgisi kelgen, Metstegi u`lken shirkewden aling`an Karoling hu`kimdarinin` at minip turg`an kishkene ha`ykelshesi (biyikligi 24 sm) (sh.m. 860 j., Parij, Luvr) – bunin` jarqin da`liyili.

Pil su`yegi erte orta a`sirlerdin` su`yikli materiali boldi. Karoling da`wirinen saqlanip qalg`an, pil su`yeginen islengen plastinkalar – bular ko`binese kitaplardin` muqabalari. Ertetektegi jumislarda V ha`m VI a`sirlerdin` do`retpelerinen g`a`rezlilik ko`rinedi: Ulli Karl ha`m onin` a`tirapindag`i jaqinlari olarda ulliliq ha`m saltanatli jen`impazliq ruwxin sezdi. Karldin` saray mektebi ustalari muqabalardin` reprezentativ kompozitsiyalarin jaratti. «Ada topari» qol jazbalari menen baylanisi boyinsha geyde olardi sol atamadag`i topar menen

birlestiredi. Biraq stilistik ko`z qarastan rel`efler ha`m miniatyuralar birdey emes: oyip nag`is saliwshilar ha`m jivopisshiler ko`binese ha`r qiyli da`reklerden ruwxlandi. Bul topardag`i jumislardin` ishindeg`i en` diqqatqa turarlig`i «Lorsha Injili»ne muqaba xizmetin atqarg`an eki plastinka (sh.m. 810 j., ha`zir Vatikan kitapxanasinda ha`m Londondag`i Viktoriya ha`m Al`bert muzeyinde) boldi. Olardin` tiykarinda VI a`sirdin` basindag`i shig`is xristianliq diptixi jatir. Karoling oyma nag`is saliwshi ustasinin` talqilawi grafikaliq negizlerdi ku`sheytti, qaharmanlardin` ruwxiy halati a`piwayilasti.

IX a`sirdin` ortalarinda Metstin` jemisli mektebi bir qansha u`lken rol oynadi. Bul jerde su`yikli tema qa`weterleniw ko`rinisleri boldi. Metstin` jasi u`lken a`wlad mektebi son`g`i antiklik u`lgilerge su`yendi, Mets ustalarinin` jan`a a`wladi dramaliq ko`rinislerdin` saltanatli teren` oylilig`ina erisiwge umtildi. Zamanlas miniatyura menen baylanisliliq «Liutarda topari» (Parij Milliy kitapxanasindag`i «Taqir bas Karl Psaltiri»nin` muqabasin islegen ustanin` ati boyinsha, sh.m. 860 j.) buyimlarinda seziledi. Bul topardin` miniatyuralarina Reyms mektebinin`, ha`m atap aytqanda, ayirim ko`rinislerin biz su`yekten islengen muqabalardan tabatug`in, «Utrext Pssaltiri»nin` ta`siri gu`mansiz. Reyms mektebi miniatyuralarinin` ta`siri zergerlik plastikada da – Landawda shig`arilg`an «Altin kodeks» (sh.m. 870 j., N`yu-York, Morgan kitapxanasi) ha`m «Sankt-Emmaremda shig`arilg`an Altin kodeks» (sh.m. 870 j., Myunxen, Bavariya ma`mleketlik kitapxanasi) muqabalarinda da seziledi. A`sirdin` orayliq, a`hmiyetli do`retpesi – Milandag`i Sant Ambrodjodag`i altin altardin` (sh.m. 835 j.) do`retiwshileri de Reyms u`lgilerine su`yendi. Ol usta Vol`vinus ta`repien episkop Angil`berttin` (824-859 jj.) buyirtpasi boyinsha orinlang`an edi. Milan altarinin` rel`eflerinde ha`r qiyli da`reklerdin` ta`siri seziledi: usta son`g`i antiklik ha`m erte xristianliq esteliklerdi biletug`in edi, Vizantiyalilardin`, sonday-aq Tur ustalarinin` jumislari menen tanis boldi. Onin` do`retpesinin` jan`alig`i uliwma ortaq su`wretlew bag`darlamasi boldi. Karoliingler da`wirinin` ko`rkem o`neri ayqin ko`rinip turg`an stilistik birlikke iye emes edi ha`m ha`r qiyli jergilikli

da`reklerden ruwxlaniw alg`an ko`plegen ayirim bag`darlarg`a bo`linip ketti. Sonin` menen birge Karolingler da`wiri, antiklik da`stu`rlerdi onin` iygiligine ayladirip, Evropa ko`rkem do`retiwshiliginin` bunnan keyingi alg`a ilgerilep rawajlaniwina tiykar saldi.

X A`SIR – XII A`SIRDIN` BIRINSHI YaRIMINDAG`I BATIS HA`M ORAYLIQ EVROPA MA`DENIYaTI

X a`sirdin` basina Evropa teren` dag`daris jag`dayinda kirip keldi. Korol` hu`kimeti son`g`i Karolingler da`wirinde aq pu`tkilley ha`lsiregen halda edi. Papa ha`kimshiligi de idirag`an edi, barg`an sayin jerlerdin` feodalliq bo`lshekleniwi ku`sheydi.

Oninshi ju`z jilliq, XII a`sirdin` otasina kelip Batis Evropada o`zinin` toliq qa`liplesiw da`wirine jetetug`in, feodalliq du`zilis doktrinasinin` payda boliw ha`m taraliw waqti boldi. Onin` en` a`hmiyetli institutlari – jer menshikligi ha`m votchinaliq sistema – qa`liplesti, tiykarg`i klasslar sho`lkemlesti, qatlamlar bo`linip shiqti, olardin` ierarxiyasi ornatildi. Feodalliq formatsiyanin` tiykarina kirgizilgen tariyxiy alg`a qaray rawajlaniwdin` mu`mkinshiliklerin toliq a`melge asiriwdin` keleshegi ashildi. Orta a`sirlik «du`n`ya kartinasi» rawajlang`an feodalizm da`wirinde aniq konturg`a iye bola basladi. O`ndirislik ha`m yuridikaliq qatnasiqlar, ma`mleketlik du`zilis, din ha`m ma`denyat orta a`sirlerge ta`n bolg`an formalarg`a iye boldi. [II.51,144-153]

Bul u`lken sotsialliq ha`m a`skeriyy qozg`alilar da`wiri edi. IX ha`m X a`sirler dawaminda Evropa xaliqlarina mavrlardin` ha`m vengerlerdin` shabiwilina qarsi gu`resiwge tuwra keldi. Oninshi ju`z jilliqta a`sirese Skandinaviya xaliqlarinin` xojaliq ju`rgiziwdedi dag`darislar, qa`wimlik baylanislardin` buziliwi ha`m olardin` feodalizmge kesh o`tiwi sebepli kelip shiqqan, normannlardin` shabiwillari og`ada qa`wipli ha`m wayran etiwshi uris boldi. Sirtqi qiyinshiliqlar foninda Evropa ja`miyeti ishinde ja`miyetlik o`mirdi turaqlastiriwshi teren` protsessler bolip o`tti. Jer boyinsha feodalliq qatnasiqlar qa`liplesti, o`nermentshilikti awil xojalig`inan ayiriw ushin tiykar jaratildi, etnikaliq birlesiw ku`shleri ha`reketke keldi. Ulli Karldin` imperiyasinin` territoriyasinda ol 843 jili idirap ketkennen keyin payda bolg`an u`sh ma`mleketin` ha`r birinde jan`a xaliqlardin`: batista frantsuzlardin`, shig`ista nemetslerdin`, tu`slikte ital`yanlardin` qa`liplesiwi ju`zege keldi. Materiktin` arqasinda Angliyanin`

korollik hu'kimeti ornatildi. X-XI a'sirlerge erte feodalliq ma'mleketler Pol'sha, Chexiya ha'm Vengriyanin' g'a' rezsizliginin' tastiyqlaniwi tuwra keledi.

Siyasiy ha'm ja'miyetlik o'mirde bolip o'tken o'zgerisler birinshi gezekte o'zin arxitektura ha'm su'wretlew o'nerinde ko'rsetken, uliwmaevropaliq ko'rkemlik stildin' qa'liplesiwine de o'zinin' ta'sirin tiygizdi. Jan'a stil' frantsuz arxeologlarinin' sa'tli baslamasi menen «roman stili» atin aldi. O'zinin' atin jan'a stil' sol waqitlari til biliw ilimine kirgizilgen «roman tilleri» terminine uqsasliq boyinsha aldi. Roman (lat. Roma – Rim so'zinen) stili antiklikten keyingi Batis ha'm Orayliq Evropa ellerinde monumental jivopisti ha'm mu'sinshilikti, arxitekturani ha'm dekorativ a'meliy ko'rkem o'nerdi pu'tin birlikke birlestirgen birinshi iri ko'rkemlik stil' boldi. A'dette XI a'sir «erte», al XII a'sir – «toliq qa'liplesken» roman ko'rkem o'neri da'wiri dep esaplanadi. Biraq ayirim ellerdegi ha'm wa'layatlardag'i roman stilinin' u'stemliginin' xronologiyaliq shegaralari ba'rqulla da birdey emes.

XI-XIII a'sirlerdegi ziyaratshiliq ha'm atanaqlilar atlanislari tek g'ana Evropa ekonomikasi ha'm sawdasinin' emes, al ma'deniyati ha'm ko'rkem o'nerinin' de rawajlaniwinda belgili rol' oynadi, Arab Shig'isnin' ma'deniyati menen tanistirip, olardi bayitti. Monastirlar jollardi, ko'pirlerdi, miymanxanalardi, gospitalardi quriwdi ku'sheytti. Monastir', al keyin puqaraliq o'nermentleri bir qaladan ekinshi qalag'a, bir abbatliqtan ekinshi abbatliqqa o'tip, o'zlerinin' is ta'jiriybesin ha'm o'z da'stu'rlerin alip keldi ha'm sol arqali jergilikli o'zgesheliklerdi saqlap qala otirip birden bir stil' jaratiw ushin tiykar jaratti. Bir qansha pu'tin roman ko'rkemlik sistemasinin' payda bolwi og'an zamanlas du'n'ya ta'rtibin onin' qa'liplesken ko'rinislerinde ha'm formalarinda sa'wlelendiriwine mu'mkinshilik jaratti. Biraq X a'sir – XII a'sirdin' birinshi yarimindag'i batis du'n'yasi, tiykarin vassalliq-lenlik qatnasiqlar ha'm korporativlik baylanislar qurag'an bir qansha qatan' ishki du'zilisine qaramastan, oni Vizantiyanikine uqsag'an bekkem bir universal formula menen ko'rsetiw mu'mkin bolwi ushin og'ada ha'r tu'rli, qarama-qarsiliqli, sirtqi ko'rinisi o'zgeriwshen' edi. Evropada orayg'a tartiwshi

ha`m oraydan qashiwshi ku`shler u`zliksiz bir birine qarsi gu`resip keldi, feodallardin` o`z ma`pin oylawi ha`m korol` hu`kimetinin` oraylastiriwg`a umtiliwleri soqlig`isti; imperiyaliq qu`diretlilik haqqinda a`rman etken german korolleri ha`m tabanliliq penen teokratiyaliq ideyalardi endiriwge umtilg`an Rim papalari tartisip keldi. Investitura haqqindag`i tartis diniy ha`m du`n`yaliq ha`kimshiliktin` ba`sekilesliginin` jarqin misali boldi. X a`sirde Burgundiyadag`i Klyuni monastirinda o`tkerilgen reforma shirkewdi bekkemlew ha`m birlestiriw ideyasi menen suwg`arilg`an edi. Imperatorlar menen gu`resten shirkew oraylasqan, ko`p ta`repi boyinsha endi ma`mleket g`amxorlig`inan g`a`rezsiz ha`m tek g`ana Rimnin` birinshi ruwxaniyina bag`inatug`in sho`lkem sipatinda shiqtı. XI a`sirden baslap ol o`zinin` ta`liymatında da ha`m siyasatında da universal ideyalardin` basli taratiwshisi bolip aldi.

Shirkewdin` qu`dretinin` o`siwi onin` Evropa ja`miyetinin` ruwxiy o`mirindegi diktaturasin bekkemledi. Bilimlendiriw tarawindag`i monopoliyani saqlap qala otirip, ol ma`deniy rawajlanıwdın` basli tiykarların o`z qolında usladi. Roman da`wirindegi ma`deniyattin` tiykarig`i oraylari ha`m qorg`awshilari monastirlar, azlap episkoplar qalalari boldi. Feodalliq ja`miyettegi shirkewdin` «ortaliq» jag`dayi ruwxaniylardin` sipatina da ta`sir ko`rsetti. Ol birgelki emes edi: prelatlar feodallar klassına kiretuin edi, a`piwayi ruwxaniylar xaliq massalarına qosildi. Shirkew qag`iydalari, o`zinin` tiykarin bekkem saqlay otirip, joqarg`i aq su`yekler toparında ha`m sawatsiz diyxanlar arasında basqasha tu`sinildi ha`m talqilandi. «Xaliqliq» isenim ba`rqulla da basqariwshi klasslardin` maqsetlerine tuwra kele bermedi. Orta a`sirlik sana sezim du`n`yanin` qa`liplesip kiyatirg`an du`zilisın ha`m dinamikasin tek a`ste aqirinliq penen g`ana an`lay basladi. Romanikanin` payda bolıwi ha`m qa`liplesıwi da`wirinde oylaw ele qatan` aqilg`a muwapiqlig`i menen ajiralip turmaytug`in edi: abiroyg`a su`yeniw ha`m misal keltiriwler oylap ko`riwdin` ornin basti. Ko`z aldıg`a keltiriw zatliq predmetlik sipatqa iye boldi. XII a`sirdin` birinshi yarımında jasag`an Gonoriy Avgustodunskiydin` «Du`n`yanin` obrazi haqqında» ilimiy miynetinde

du`n`yanin` du`zilisi haqqindag`i pikirler avtorg`a belgili bolg`an ha`m onin` o`zi isenetug`in zatlardin` jivopislilik penen ta`riypleniwi menen sheklenedi. Ol waqitlardag`i adamnin` ko`zi jetetug`in geografiyaliq shegarasi – bul «onin` tuwilg`an jerinin` qon`irawxanasinan ko`rinip turg`an jerler» edi. Tek investitura haqqindag`i tartista g`ana batis du`n`yasinin` ja`miyetlik oyi pu`tkil Evropada uliwmalig tu`rge iye boladi, al XI a`sirdin` aqirinda baslang`an atanaqli atlanislar pu`tkil xristianliq du`n`ya haqqinda tu`siniklerdin` bekkemleniwine sebepshi boldi. Ashliq ha`m ka`mbag`alliq, feodalliq eziwshilikdin` ku`sheyiwi, ka`ramat ko`rsetiliwine u`mit etiw ha`m diniy ko`terin`kilik sol waqitlardin` adamlarin «qa`siyetli orinlarga» siyini bas iwiwge ha`m atag`i shiqqan qa`siyetli orinlardan azaplardan qutiliw jolin izlep uzaq saparg`a shig`iwg`a ma`jbu`rledi. XI a`sirden baslap feodalliq Evropanin` o`mirinde ziyaratshiliq ayriqsha a`hmiyetke iye bola basladi ha`m kelesi ju`z jilliqta burin ko`rilmegen da`rejede en jaydi. Biraq XI-XII a`sirlerdegi Evropadag`i barg`an sayin pa`t alg`an qozg`alislardi ha`reketke keltiriwshi sebep tek g`ana bir dinshilik emes edi. Iri jer iyelewshilikdin` o`siwi sebepli ju`zege kelgen, mayda ha`m orta ritsarlardin` gedeyleniwi, o`nermentshiliktin` awil xojalig`inan bo`linip shig`iwi a`skeriy ta`wekelshilikni izlewshi, tonawshiliq penen shug`illaniwshi ritsarlardi da, monastir yamasa feodal qorg`ani janinan jumis tabiwg`a ha`wes bolg`an qashqin diyxanlardi da, o`nermentlerdi de Evropa jollarina shig`ardi. [II.48,34-42]

Evropada qalalar payda bola basladi. Romanikanin` rawajlaniwinda pu`tkil Evropa ma`deniyatinin` qa`liplesiw da`wirine sa`ykes keliwshi eki basqishti ayirip ko`rsetiwge boladi. Birinshisi (X a`sirdin` ekinshi yarimi – XI a`sirdin` ortalari) – bilimlerdi ja`mlew, olardi sistemalastiriw jolindag`i da`slepki ha`reketler, batil izleniwler waqitlari boldi Haqiyqiy adamg`a ta`n qa`siyetlerge qizig`iwshiliq oyandi. Poeziyada a`yyemgi adamlardi lirikaliq motivler, aqil-na`siyatliq so`zler, tolqinlandirdi. Klirikler (ruwxaniylar) qa`nigeli shayirlar bola basladi, gezip ju`riwshi goliardlar (vagantlar) qa`wimi sezimlerdi oyatiwshi o`mirdi maqtap ta`riypledi ha`m shirkewdin` dinshil ruwxaniylarina qarsi turdi. Su`wretlew o`neri

adamnin` is-ha`reketlerinin` ma`nisine ha`m sipatina na`zer qaratti, arxitektura qurilis materiallarinin` qa`siyetlerin bilip aldi, en` jetilisen konstruksiyalardi ha`m joybarlastiriwdin` qolayli usillarin izledi.

Toliq qa`liplesiw da`wiri XI a`sirdin` ekinshi yariminda baslandi ha`m XII a`sirdin` ko`pshilik bo`legen o`z ishine aldi. Bul Evropanin` ruwxiy ma`deniyatindag`i teren` izleniwler da`wiri. Xaliq tillerindegi jazba a`debiyat ta`n alindi. XI ha`m XII a`sirler aralig`inda orta a`sirlik da`stanlardin` (eposlardin`), qaharmanliq haqqindag`i qosiqlardin`, saga (saga – a`yyemgi skandinav ha`m a`yyemgi irland prozasinin` janri) ha`m a`psanalardin` da`slepki jazip aliniwleri a`melge asirildi. «Roland haqqinda qosiq» (sh.m. 1100 j.) ha`m «Sid haqqinda qosiq» (1145 j.) Evropa ma`denniyatinin` aspanin jarqiratti. Provansal tu`sliginde jarqirap shig`ip, olar keyin ala dumanli arqada da, Germaniyanin` shig`isinda da o`z ta`replarlarin tapti.

XI a`sirdin` ekinshi yariminda Evropada sxolastika qa`liplesti «avtoritar din ta`liymati dialektikalik ta`liymat penen almastirildi». XI ha`m XII a`sirler aralig`inda Ansel`m Kenterberiysiy adam turmisinin` jan`a qirin tu`sinip aldi. Ansel`m ushin aqil-oy ha`m isenim bir-birine qarama-qarsi emes edi. Onin` «tu`siniw ushin isenemen» degen so`zi Tertulliannin` «isenemen, sebebi bul biyma`nilik» degen so`zine qarsi qoyilg`an edi. Ansel`m Kenterberiyskiydin` ruwxiy meditatsiyalarinda du`n`ya, oni tu`siniwge jeke o`zinin` ruwxiy ta`jiriybesi mmu`kinshilik bergeni, u`nleslikke toli bolip ko`rinedi. Adamnin` ishki du`n`yasi barg`an sayin ko`birek diqqatti o`zine tarta basladi. Dinshilliktin` intali qorg`awshisi sipatinda atag`i shiqqan Bernard Klervoskiy (1091-1153 jj.) o`zinin` u`git-na`siyatlarin tin`lawshilarin qorqitiwg`a emes, al olardin` ju`reginin` tu`pkirine ta`sir etiwge umtila otirip, ko`terin`ki ha`m jalinli til menen jazdi.

Roman waqitinin` ko`rkem o`neri qorshap turg`an du`n`yanin` uliwma nizamliliqlarin tu`sinpiwge de, ha`m sonday-aq tariyxtin` alg`a ilgerilewshi rawajlaniwin sa`wlelendiriwge de umtildi.

Bo'lsheklengen Evropada shegaralari ba'rqulla da feodalliq iyeliklerdin` shegaralari menen birdey bolmag`an ko`p sanli mekteplerdin` bar boliwi roman ko`rkem o`nerinin` ko`rinishin bir qansha shubarlandirip ko`rsetedi. Biraq roman ko`rkemlik sintezinin` tiykarin qurawshi bir qatar jag`daylardi ayirip ko`rsetiwge boladi.

Romanliq «du`n`ya modelinin`» uliwma kelbetin arxitektura su`wretlep ko`rsetti. Sol waqtlardag`i feodalliq agrar Evropada ritsarlardin` qorg`anlari, monastir` ansamblleri ha`m shirkewler arxitekturaliq qurilislardin` basli tu`rleri boldi. Hu`kimdardin` bekinisli qorg`an tu`rindegi jasaw orninin` payda boliwi feodalliq da`wirdin` jemisi edi. Ag`ashtan qurilg`an bekinisler XI a`sirde tas donjonlar menen almastirila basladi. Bular – sen`orlardin` ha`m u`yi ha`m qorg`ani xizmetin atqarg`an biyik, tuwri mu`yeshli minaralar edi. Donjonlar, al keyin qorg`an kompleksleri de biyik to`bede yamasa da`r`ya boyindag`i janbawirda, geyde qoldan jaratilg`an to`beshikte qurildi, olar u`y qaptalindag`i bag` ha`m u`stine ko`teriletug`in ko`pir qurilg`an, suwg`a toltirilg`an orlar menen qorshaldi. Toliq qa`liplesken orta a`sirlerde, qorg`aniw qurilmasi tu`rinen qorg`anlar feodalliq basip aliwshiliqtin` quralina aylandi. Bug`an ko`p ta`repi boyinsha atanaqlilar atlanislari sebepshi boldi. Atanaqlilar ta`repinen Siriyada ha`m Palestinada qurilg`an qorg`anlar sol jerdin` rel`efinin` qolayliliqlarinan jaqsi paydalandi ha`m og`an qorg`annin` jobalastiriliwin bag`indirdi. Jetekshi roldi en` a`zzi jerlerge toparlastirilip qurilip o`z-ara diywallar ja`rdeminde baylanistirilg`an ha`m sol sebepli az sanli garnizon ja`rdeminde aq dushpang`a qarsi gu`resiwge mu`kinshilik beretug`in minaralar oynadi. Kwadrat minaralar oq atiw radiusin ken`eytiwge mu`mkinshilik beretug`in do`n`gelek minaralarg`a almastirildi, mashikullar, diywallardin` eki qabat qatari ken` taraldi. Qorg`annin` quramina xojaliq imaratlari, suw tarmaqlari ha`m suw jiynawg`a aranalg`an tsisternalar kirgizildi.

Feodaldin` puqaraliq turaq jayi da`wirdin` ko`rkemlik ju`zine aylanbadi, onin` paydaliliq waziypasi u`stemlik etti. Biraq sol tinishsiz waqitlardin` ajiralmas

bo`legi bolg`an qorg`annin` obrazinin` o`zi da`wirdin` pu`tkil du`n`yani taniwina o`shpes iz qaldirdi. Roman sintezinin` tiykarin ko`rkem-ideologiyaliq, atqariwshiliq waziypasi ha`m konstruktivlik printsiplerdi bir pu`tinlikke birlestiretug`in diniy arxitektura quradi. Diniy imarattin` u`stemlik etiwshi tu`ri monastir` shirkewleri boldi, onda da`wirdin` ruwxı tolig`iraq sa`wleleniw tapti. Shirkew – basli ideologiyaliq ku`sh, al qurilis ushin za`ru`r bolg`an ku`shlerge ha`m qurallarg`a, jaqsi jolg`a qoyilg`an xojaliq ju`rgiziwge iye bolg`an monastirlar – ma`deniy oray bolg`an, Roman da`wirindegi Evropanın` ruwxıy ha`m ma`deniy o`mirinin` barlıq jiyindisi mine usında ko`rindi. Gerbish o`riwshiler, mu`sinshiler, ag`ash ustalari ko`bineşe puqaralıq adamlar boldi. Olar monastirlar, iri episkop turar jaylari yamasa hu`kimdar feodaldin` qorg`an sarayı a`tirapında ja`mlendi. A`hmiyetli imarattin` qurılısı a`dette birinshi gezekte joqarı da`rejeli ruwxaniy yamasa hasilzada aqsu`yektin` baslaması menen baslandı. Ol tiykarin salwiishi, quriwshi, restavrator, pitkeriwshi dep ataldi. Imarattin` ko`zge ko`rinetug`in kelbetin usta yamasa arxitektor jaratti. Ol bolajaq imarattin` eskizin yamasa ko`bineşe modelin jaratti, topografiyalıq su`wretin aldi, jobani bo`listiriwdi a`melge asirdi. Onin` qolında derlik barlıq qurılıs jumislari boldi. Bas ustag`a a`piwayi o`nermentshiler – gerbish o`riwshiler, tas joniwshilar, gerbish quyiwshilar, ag`ash ustalari, temirshi ustalar bag`indirildi. Orta a`sirlik hu`jjetler olardı isleytug`in jumislarinin` tu`ri ha`m sipati boyınsha ayiradi. Qurılıs arteline, sonday-aq, su`lderı tayarlang`an arxitekturalıq detallarg`a dekorativ frizler tu`siretug`in, qaptal ko`rınisin ha`m syujetli su`wretlerdi jonip tu`siretug`in mu`sinshiler de kirdi. [II.40,89-95]

Roman u`y quriwshi ustalarinin` aldında, olar sheshilmey arxitekturalıq obrazdin` ta`sirliligine ha`m pu`tinligine erisiw mu`mkin bolmag`an u`sh a`hmiyetli ma`sele turdi: shirkewdin` joybarin a`lle qashan qa`liplesken katolik dininin` (1054 jili shig`is xristianlıq ha`m batis shirkewlerinin` bo`liniwi ju`z berdi) talaplarına sa`ykes keltiriw, arxitekturalıq konstruksiyalardı jetilistiriw – birinshi gezekte u`stin tas penen bastiriw ma`selesin sheshiw – ha`m usi tiykarda

imarattin` ken`isligi ha`m ko`leminin` o`z-ara qatnasinin` ayqinlig`ina erisiw. Batista uzunina sozilg`an ko`riniske iye bolg`an bazilika tu`rindegi shirkew tu`ri u`stemlik etti. Onin` tiykarinda katolikliktin` tiykarg`i ideyasinin` sa`wleleniwi sipatindag`i, azap shegiw ha`m pa`kleniw joli, «atanaqli jol»g`a isharat sipatindag`i jol ideyasi jatadi.

Roman shirkewinin` kelbeti a`piwayi, geometriyaliq ayqin ha`m jen`il ko`zge ko`rinetug`in ko`lemlerdin` qosiliwi ha`m salistiriliwi sipatinda payda boladi. Shirkewdin` negizinde ken`isliktin` en` a`piwayi bo`legi jatadi, bir pu`tinlik da`slepki elementlerdin` qaytalaniwi, eki eseleniwi yamasa modifikatsiyasi sipatinda payda boladi. Bul sistema ko`rkem o`zgertilgen tu`rinde partsellengen, biraq ierarxiya ha`m kishkenesinin` u`lkenine ha`m kreisinshe uqshaslig`i tiykarinda du`zilgen du`n`ya haqqindag`i tu`sinikti jetkeredi. Shirkewdin` du`zilisinde ha`r bir ko`lemnin` o`z aldina bo`leklengenligin awir diywallar, inter`erde tuwri mu`yeshli tirekler ha`m a`sirese shig`ip turg`an jerleri oyiqlar jaratilg`annan keyin payda bolg`an diywal bo`lekleri sipatinda tu`sinilgen atanaqlap islengen o`relerdin` ta`jiriybege kirgiziliwi ayriqsha ajiratip ko`rsetedi. Diywal, onin` massasi ha`m beti roman shirkewinin` kelbetindegi jetekshi negiz boldi.

Roman shirkewinin` sirtqi ko`rinishi onin` ishki du`zilisini belgilep berdi, inter`er o`zinin` obrazliq du`zilisini ibadat etiw ha`m qa`siyetli orin topografiyasi za`ru`rliklerine bag`indirdi. Roman shirkewinin` uzun boyina sozilg`an denesi birgelki, ko`binese aniq belgilengen ritmge iye boldi. Altar` aldi bo`limindegi tirek bag`analarinin` awir adimlari transepttin` tarmaqlari ta`repke bag`itlang`an ku`shli ha`reket ha`m sonin` menen bir waqitta ortaliq atanaq u`stindegi gu`mbezdin` biyik aktsenti menen bo`linedi. Bul, ken`isliktin` birden ken`eyiw jer ha`m aspan arasindag`i, qarapayim puqaralar ha`m ruwxaniylar arasindag`i shegarani belgilewge xizmet etiw tiyis edi. Biraq ku`tilmegende ashilatug`in ken`eyiw menen tan`landira otirip, shirkewdin` altarliq bo`limi apsidanin` yarim tsilindrinde ha`m at basinda ja`mlendi ha`m juwmaqlandi ha`m kriptanin` u`n`girinde

tig`izliqqa iye boldi. Kriptag`a kiriw mu`mkinshiligin an`satlastiriw ushin altarliq bo`limdegi xor ko`binese edennin` uliwma tegisliginen joqari ko`terilip turdi. Ka`ramatli dep esaplang`an zatlarg`a tabiniw ko`p sanli qosimsha kapella ha`m altarlardin` payda boliwina alip keldi, olarda ibadat etiw ma`resimleri derlik bir waqitta a`melge asirildi. Bul, shirkewdin` shig`is bo`limin tolig`i menen u`lkeytiwdi talap etti. Xor uzaytildi, transept batisqa qaray jilistirildi, onin` tarmaqlari ken`eydi; plan latin atanag`i tu`rine keltirildi. Qosimsha altarlarg`a ha`m kapellarg`a erkin kiriwdi sho`lkemlestiriw ushin olar apsidanin` shig`is ta`repine perimetr boylap ha`m transepttin` tarmaqlarina jaylastirildi, al xordin` a`tirapina aylanba jol ko`binese qaptal neflerdin` dawami xizmetin atqaratug`in – «deambulatoriy» qurildi.

Joybardin` qiyinlastiriliwi ayirim bo`lekler ha`m ko`lemlerdin` o`z-ara qatnasin, diywaldin` massasinin` tirekler menen o`z-ara ta`sirinin` qatan` durislig`in talap etti. Roman shirkewinin` o`z-ara ken`islikli qatnasiqlarinin` tiykari X a`sirde qurilisshilar gu`mbezli konstruktsiyalar quriwdi jetik da`rejede men`gergen waqitlari tolig`iraq ashildi. Roman da`wirinin` basindag`i, diywaldin` ha`reketsiz massasinan qiyinshiliq penen aling`an, ishki ken`isliktin` qisiqlig`ig`inan, a`piwayilastirilg`anlig`inan en` jaqsi do`retpelerde imarattin` oni qorshap turg`an tas qabiq penen dinamikaliq ten` salmaqliliqta bolatug`in, arxitektonikalig` ayqinlig`ina erisiwge qaray o`zgeriw ju`z berdi. Konstruktilik ma`selelerdi, birinshi gezekte onin` u`stin bastiriw ma`selesin, sheshpey turip iimarattin` du`zilisinin` tu`sinikliligine erisiw mu`mkin bolmas edi. Tastan qurilg`an imarattag`i ag`ash konstruktsiyalar o`zinin` waziypasin na`tiyjeli orinlay almaytug`in edi: birinshi gezekte tez-tez bolip turatug`in o`rt qa`wpinen qutiliw kerek edi. A`hmiyeti bunnan kem bolmag`an ekinshi talap etilgen waziypa – ziyaratshilardi ha`m barg`an sayin ko`beyip kiyatirg`an sol jerde jasawshi adamlardi qabillaw mu`mkin boliwi ushin monastir shirkewlerin ken`eytiw boldi. U`shinshisi – ayirim aling`an ko`lemlerden quralg`an imaratqa qanday da bir ritmli birlik ha`m pu`tinlik bag`ishlaytug`in arxitekturaliq tas konstruktsiyani

izlew boldi. Qurilmanin` akustikalik ayriqshaliqlari da a`hmiyetke iye boldi.
[II.46,44-53]

Do`n`gelek gu`mbezler shirkewdin` uzunina ketken ko`rinisine onsha sa`ykes kele bermedi. Roman arxitekturasinin` ruwxina ko`birek da`rejede tsilindr ta`rizli ha`m atanaq gu`mbezler juwap berdi. Tsilindr ta`rizli gu`mbez ko`rinisi boyinsha a`piwayi, biraq konstruktivlik ha`m qurilis ma`selelerinin` shesheliwi boyinsha og`ada qiyin bolip tabiladi. Onin` tireklerge tu`setug`in awirliq ku`shi ko`terip turiwshi diywallarg`a bir tegis bo`lingen bolip, ha`m sol sebepli olarda ayna, esik orinlarinin` u`lken oyiqlarin islewdi qiyinlastiradi. Tsilindr ta`rizli gu`mbezli shirkewdin` orayliq nef u`stindegi inter`eri tu`nergen kewilsizligi menen ajiralip turdi ha`m o`zinin` konstruksiyasinin` salmaqlilig`i menen adamlarg`a basim o`tkerdi. Konstruktivlik aqilg`a muwapiqliqti seziwge, imarattin` ku`sh siziqlarin ayirip ko`rsetiwge atanaq gu`mbez mu`mkinshilik beredi. Oni qollaniwda tireklerge tu`setug`in awirliq ku`shi qatan` belgili noqatlarg`a: gu`mbezdin` qabirg`alarinin` shetlerine, onin` tabanlarina ja`mlendi. Diywaldin` ha`m tireklerden` tap usi bo`limlerin birinshi gezekte ku`sheytiw, yag`niy lopatka yamasa shig`ip turatug`in jer menen ayirip ko`rsetiw kerek boldi. Tireklerden` arasindag`i araliqti endi qoriqpastan oyiqlarg`a ajiratiwg`a bolatug`in edi. Atanaq gu`mbezdin` qollaniliwi salmaqlardin` o`z-ara ten`lestiriliwine ha`m awirliq ku`shinin` a`ste-aqirinliq penen azaytiliwina mu`mkinshilik berdi. Bunin` ushin gu`mbezlerden` ha`r qiyli tu`rleri tu`rlishe aralastirilip qollanildi. Bul izleniwler «baylanisli roman sistemasinin`» – orta a`sirler arxitekturasinin` en` u`lken jetiskenliklerinin` birinin` – jaratiliwi menen juwmaqlandi. Gu`mbezlerden` qollaniliwi roman shirkewinin` ritmlik qurilisin bir birlikke alip keldi, oni uliwma ortaq negizge ja`mledi. Onin` tiykarin yarim do`n`gelek arka ko`rinisi quradi. Ol u`lken, basli esikti juwmaqladi, neflerdegi arkalar qatarinda, ayna oyiqlarinin` gu`mbezlerinde, gu`mbez asti ken`isligindegi arkalardin` dog`alarinda qaytalandi. Roman ustalari bul ritmge saltanatlilik ha`m sabirli ku`shlilik bag`ishlay aldi.

Roman u'y quriwshi ustalari jaqtılıq ma'selesine de biypa'rwá emes edi. Inter'erdegi ayna oyiqlarinin' jaylastiriliwi ba'rqulla da anıq esaplang'an qag'iydalar boyınsha bolmasa da, degen menen ila'hiy ku'sh sipatında tu'sinilgen, ha'mme jaqqa taralıwshi ruwxıy ku'shtin' qatıp qalg'an materiya ha'm qaran'g'i ku'shler menen qayg'ili jekpe-jek gu'resinin' uliwma ideyasına iye edi.

Roman shirkewlerinin' diywal su'wretleri tek jekke siyrek, ko'binese oraydan shettegi ha'm awıllıq esteliklerde saqlanıp qalg'an. Bunin' baslı sebebi boyawdı jag'iw usılında bolıp tabıladı. Roman ustalari izg'ar ha'm keptirilgen sibawdin' u'stine su'wret saldı, jelimli boyawlardan paydalandı, aq mumlı temperanı qolandı. Ko'binese boyawların' u'stingi lessirovkalawshi qatlamı ziyanlandı, sibawdin' o'zi siyaqlı boyawı da waqıttin' o'tiwi menen unırap tu'sti. Roman freskashisinin' su'wretlew sheberligi a'dette sheklengen edi. Jivopisshiler taza ren'lerden paydalandı, biraq boyawları eki qaytara jag'iwdı qollandı: uyan'lastirilg'an ton u'stinen bir qansha ayqınıra q ren' menen jazdı. Sonin' menen birge texnikanı da tu'rlendirdi: gu'n'girt qatlam ushin jelimli boyaw paydalanıldı, ashıq, jiltıra q tonlar ushin onin' quramina aq mum qosıldı.

Batista ken' taralg'an bazilika tu'rindegi shirkewler pu'tkil diywal su'wretti tutası menen, bir qarag'annan qamtiwg'a mu'mkinshilik bermedi. Sonlıqtan bag'darlama du'ziwshiler ha'm jivopisshiler olardı qa'siyetli tekstlerdin' orta a'sirlik tipologiyası ha'm bag'analardı aylanıp o'tiwdı de o'z ishine alatug'in, inter'er boylap altarg'a ha'm kerisinshe bag'darlang'an quramalı ha'reket sebepli kelip shig'atug'in izbe-izlikte jaylastıra otirip, tariyxıy plandag'i tauratlıq syujetlerdi abzal ko'rdi. Syujetlerdi tan'lap aliw ha'm jaylastiriwda qatan' belgilengen qag'iyda joq edi – haqıyqatında roman shirkewinin' diywal su'wretleri boyınsha tek g'ana uliwma bag'itlar haqqında aytiwg'a boladı. Baslı diqqat oraylıq apsidanın' rospisine qaratıldı. Bul jerge a'dette dan'qqa erisken Xristos (Isa payg'ambar), jekke siyrek – Quday Anası (Hawa ana yamasa Biybi Ma'r'yam) su'wreti jaylastırıldı. Olardin' astına perishteler, apostollar, a'wliyeler, allegoriyalar ha'm personifikatsiyalar jaylastırıldı. Geyde ayırım agiografiyalıq

ko`rinisler jazildi, olar ja`ne de kriptalardin` rospislerinin` minnetli motivi boldi. Shirkewdin` batis diywalinda, eger olarda emporalar bolmasa, Qorqinishli sud ko`rinishi payda boladi, biraq oni altar aldindag`i saltanatli arkada da ko`riwge bolatug`in edi. To`mengi, tas tirnaq (tsokol`) bo`liminde ko`rkem plitalar boldi, og`an geyde siqilsiz ha`m qiyaliy figuralardin` su`wretleri jaylastirildi. [II.20,75-78]

Roman da`wirinin` a`hmiyetli ayriqshalig`i XI a`sirdin` ekinshi yariminda mu`sinlik bezewdin` payda boliwi ha`m inter`erdegi diniy plastikanin` rawajlaniwi boldi. Roman mu`sinlik shig`armalarin jaratiwdin` u`stemlik etiwshi tu`ri rel`ef boldi. Mu`sinshiliktin` bul tu`rinin` su`wretlew o`neri sistemasindag`i – tolig`i menen tegislikke tiyisli bolg`an jivopis` ha`m do`n`gelek, ken`islikli ha`ykel ortasindag`i – araliq orni onin` roman ko`rkem o`nerinin` waziypalarin orinlawina ju`da` jaqsi mu`mkinshilik berdi: sol da`wir adamlarinin` sana-seziminin` konkretligin qanaatlandiriw ushin jetkilikli da`rejede bilinip turatug`in ha`m materialliq edi; ekinshi ta`repten tegisliktegi su`wret sipatinda ol jalpaq boliwi da mu`mkin edi, xristianliq tu`siniklerge ta`n bolg`an ka`ramatli obrazdi materialsizlandiriwg`a umtiliwdi a`yyemgi varvarliq da`stu`rlerdin` siziqli dekorativlilik menen birlestiriwge mu`mkinshilik berdi. Haqiyqatinda shirkew inter`erinde turg`an mu`sinlik tulg`alar – Xristostin` qol-ayag`in kerip shegelegen atanaqlar, taxta otirg`an Madonna (Biybi Ma`r`yam) ha`m a`wliyelerdin` su`wretleniwleri – erkin turg`an ha`ykeller emes, al gorel`efler edi.

Solay etip roman shirkewinin` kelbeti ko`rkem o`nerdin` ha`r qiyli tu`rlerinin` o`z-ara baylanisi ha`m ha`r qiyli ustalardin` ku`sh saliwleri ha`m do`retiwshilik umtiliwlarinin` jiyindisi sipatinda jaratildi. Bir esteliktin` shegarasinda ha`r qiyli ko`rkemlik regionlardan ha`m mekteplerden shiqqan, ha`r tu`rli da`stu`rlerge su`yeniwshi u`y quriwshi ustalardin`, mu`sinshilerdin` ha`m jivopisshilerdin` birge islesiwine toliq mu`mkinshilik bar. Qurilis jumislarinin` uzaq waqitqa soziliwi ha`m jollardin` qa`wipsiz emesligi qatnasiqlardi qiyinlastirg`an bolsa da XII a`sirge kelip Evropanin` tu`rli wa`layatlari arasindag`i

baylanislar bir qansha jiyilendi. Sayaxat etip ju`riwshi qurilisshi yamasa jivopisshi bul waqitlari siyrek ushirasatug`in figura emes edi. Bir jerdegi jumisti tamamlap bolip, u`y quriwshi usta ha`m onin` arteli, o`zinin` ko`nlikpelerin ha`m ta`jiriybesin jan`a ja`rdemshilerine u`yretip, sol kongregatsiyadag`i basqa monastirg`a ko`ship o`tti. Biz Lombardiyali arxitektorlardi Germaniyada ha`m Shvetsiyada ushiratamiz, Angliyali jivopisshiler Ispaniyada jumis isledi, Tu`slik Evropag`a ustalar Vizantiyadan keledi, «Nemets jerlerinen kelgen ustalar» Vladimir – Suzdal` Rusi shirkewleri u`stinde miynet etti. Orta a`sirler ustasi u`lgiler boyinsha isledi. Sonliqtan ol waqitlari sayaxat etip ju`riwshi ustalar menen bir qatarda ko`rkemlik ideyalardin` a`hmiyetli deregi, sapar etip ju`riwshi zatlar – kitaplar, zergerlik buyimlar, oyma nag`isli su`yek, qimbat bahali gezlemeler boldi. XIII a`sirdin` basina kelip gotikanin` aldinda roman stili Evropa ko`rkem o`nerindegi eski ko`z qarastag`i qubilis bolip qaldi.

JUMAQLAW

Orta a`sirler du`n`yasindag`i shirkewdin` ayriqsha orni qaralip atirg`an da`wirdegi diniy du`n`ya qaraslardin` u`stemligin aldin ala belgiledi. Filosofiya, ruwxiyliq, u`git-na`siyat, huquq, bilimlendiriw, a`debiyat, ko`rkem o`ner din ta`liymati menen baylanisli boldi yamasa og`an boysindi, haqiyqatliqqa baha beriw ko`binese din ha`m din ta`liymati tarawinda tuwilg`an kategoriyalar menen belgilendi. Du`n`yanin` birligi ha`m ma`mleketlerdin` bo`lsheklengenligi, bayliq ha`m ka`mbag`alliq, biylik ha`m huqusizliq, sadiqliq ha`m aldawshiliq, abadanshiliq ha`m turmis awirmanshiliqlari orta a`sirler adamlari ta`repinen bul so`zlerdin` tuwri ma`nisinde emes, al jerdegi ha`m ko`ktegi o`mirdin`, ko`terin`ki man`izlilik ha`m qara niyettin`, dinshillik ha`m gu`na`karliqtin` qarama-qarsilig`i, jan ha`m denenin` antitezasi, jaqsiliq ha`m jamanliqtin` du`n`ya ju`zilik soqlig`isiwi sipatinda tu`sinildi. Jeke adam ta`g`dirinin` ha`m du`n`yani basqariwshi nizamlardin` o`z-ara baylanislarin tu`siniwge umtila otirip Batis Evropa oyi bul ma`seleni adamnin` erkin tilegi ha`m qudaydin` ka`ramatinin` o`z ara baylanisi ma`selesi sipatinda sheshiwge beyim boldi. Adamlardin` o`z isleri ushin sanali ruwxiy juwappershiliginin` da`rejesi, qorshap turg`an du`n`ya qubilislarinin` a`dep-ikramlilik qunlilig`i orta a`sirlik a`lemnin` du`n`yani tu`siniwinin` a`hmiyetli ayirmashilig`i boldi. Biraq ku`ndelikli o`mirge tek g`ana pikirlewdin` diniy formalari sin`isip qalmadi, al keyingisi a`dettegi u`yrenshikli pikirlew barisina da du`zetiwlir kirgiziwge ma`jbu`rledi. Bunin` u`stine Batis Evropa orta a`sirleri adamlarinin` o`miri tek g`ana dinshillik penen belgilenbedi: shirkew ma`deniyati menen bir qatarda xaliqliq ha`m puqaraliq ma`deniyatta bar edi. [II.37,78-81]

Su`wretlew o`neri ha`m arxitektura Orta a`sirlik Evropada ayriqsha orin iyeledi. Sawatliliq az sanli adamlardin` payina tiygen, bilimlendiriw – shirkewdin` monopoliyasi bolg`an, al ibadat qiliw, ilim ha`m ilimiy a`debiyat tili – a`yyemgi latin bolg`an feodalliq ja`miyette awiz eki so`z benen bir qatarda ko`rkem o`ner

tamashago`ylerdin` ken` qatlamina qaratilg`an, onin` du`n`ya haqqindag`i oylarina aniq belgili, sezim ha`m aqil menen tu`siniletug`in sipat beriwshi en` ta`sirli baylanis qurali bolip qaldi. Bul ko`rkem o`nerge tek g`ana sap paydaliliq shegarasinan shig`iwg`a, «tasqa basilg`an na`siyat» boliwg`a mu`mkinshilik jaratti.

Orta a`sirlik ko`rkem o`nerdin` o`mirshen`lik ku`shi onin` ja`miyetlik waziypasinan ibarat edi. Ol feodalliq ja`miyettin` barliq qatlamlarina qaratildi ha`m sonin` ushin da bir qansha demokratiyaliraq edi. Ken` auditoriyag`a qaratilg`anlig`i, onin` sanasina ha`m ruwxina ta`sir etiwsi za`ru`rligi ko`rkem o`nerdin` massanin` tu`siniklerin, a`rmanlarin ha`m niyetlerin so`zsiz tu`rde itibarg`a almawinin` mu`mkin emesligin keltirip shig`ardi. Buyirtpashinin` – ol orta a`sirlerde ko`binese shirkew boldi – ha`m su`wretshinin` o`z-ara baylanisinda ba`rqulla u`shinshi ta`rep – tamashago`y ko`zge ko`rinbey qatnasti. Orta a`sirler ko`rkem o`neri qiyaliyliqtan azat bolmag`an, biraq tiykarinan demokratiyashil bolg`an xaliq sanasinin` belgili ta`replerin sa`wlelendirdi. Bunnan tisqari, o`zinin` ayriqshalig`i sebepli ko`rkem o`ner, oni janlandiriwshi shire menen aziqlandirip turatug`in, o`mir menen en` jaqin baylanis jollarin tabiwg`a umtildi. Batis Evropada bul baylanis shig`is xristianliq du`n`yasindag`ig`a qarag`anda bir qansha shin ju`reklirek boldi, sebebi Batista ruwxiy go`zzal obrazlardin` ko`terin`ki ha`m minsiz du`n`yasi emes, gu`na`kar adamzattin` kemshilikleri diqqat orayinda boldi. Bul jerde o`mirge denelik ha`m zatliq qatnasta boliw jog`almadi, biraq sonin` menen birge ruwx ha`m dene mawasasiz qarama-qarsiliqlar dep tu`sinildi ha`m sonliqtan idealg`a erisiw joli azapli ha`m qiyin jol sipatinda oylandi. Orta a`sirlik ko`rkem o`nerdegi adamgershilik qayg`ili tu`rge iye boldi. Orta a`sir ma`deniyatinin` qosiliwshilarinin` biri – fol`klor. Ol xaliq poeziyasin, erteklerdi, karnavalliq asira ku`lkililikti payda etti, ol qaharmanliq da`stannin` tiykarinda jati. Fol`klordin` ta`siri shirkew apokriflerinde, na`siyatshil jaziwlarda ha`m ha`r tu`rli «elesler»de seziledi. Fol`klorliq negiz ilimiy a`debiyatta da o`zin ko`rsetti, ko`rkem o`nerdi o`rshitti. Ko`rkem o`nerdin` sipatina orta a`sirlik sana-sezimnin`

rawajlaniwinin` a`zziligi siyaqli o`zine ta`n ayriqshalig`i da ku`shli ta`sir ko`rsetti. Adamdi qorshap turg`an du`n`yanin` quramalilig`in ha`m eki ta`repliligin ug`iniwdin` barlig`ina qaramastan ol sol da`wir adamlari ta`repinen tiykarinan ele de pu`tinley bastan keshirildi. Ayirim aling`an jag`day bir pu`tinliktin` kishireytilgen nusqasi sipatinda qabil etildi, uliwmalig ha`m konkretlik simvollar ja`rdeminde o`lshendi, haqiyqatta bar zatlar ko`rinbeytug`in zatlardin` ko`zge ko`rinip turg`an obrazlari, jasirin, sirli ma`nisine isharat sipatinda tu`sinildi. An`iz ha`m haqiyqatliq bir-birine qarsi turmadi, shinliq ha`m oydan shig`arilg`anlar ha`tteki ko`rkemlikten tisqari tarawlarda da bir-birine tan` qalarliq shirmatilip, qanday da bir «sinkretikalig shinliq»ti payda etti. Orta a`sirlik du`n`yani ug`iniwdin` bul o`zgesheligi ko`p ta`repi boyinsha usi da`wir ko`rkem o`nerinin` ansambllikke, du`n`ya haqqindag`i sana-sezimge tu`sinikli bolg`an bilimlerden` irek qamtiwg`a, su`wretlew ha`m tamashali o`nerlerdin` ta`sirinin` birligine umtiliwdi belgilep berdi.

Orta a`sirlerdegi plastikaliq ko`rkem o`nerlerdin` xaliqliq negizleri ja`ma`a`tlik ko`rkem do`retiwshiliktin` bar ekenliginen ibarat edi. Orta a`sirler iri arxitektorlardi, jivopisshilerdi, mu`sinshilerdi tanidi, tariyx olardin` ayirimlarinin` atlarin saqlap qaldi. Biraq orta a`sirlerdegi qurilis texnikasinin` da`rejesi, ustalardin` miynetti sho`lkemlestiriwi sog`an alip keldi, ko`rkem o`ner shig`armalari tek g`ana pu`tin bir ja`ma`a`ttin` yamasa ustalardin` bir neshe a`wladlarinin` ku`sh saliwlarinin` jemisi sipatinda jaratildi. Sonliqtan, orta a`sirlik ko`rkem o`ner sheberlerinin` anonimligi tek g`ana diniy tu`siniklerdin` saldari emes edi. [II.29,48-52]

Orta a`sirlik ko`rkem o`nerdin` o`zine ta`n ayirmashilig`i – onin` qol o`neri menen baylanisi. Qol miyneti orta a`sirlerdegi materialliq iskerliktin` basli tu`ri boldi; ko`rkem o`ner og`an qarsi qoyilmadi, al onnan o`sip shiqti ha`m onin` joqarg`i ko`rinisine aylandi. Orta a`sirler ko`rkem o`neri do`retpelerinde ruwxiy ha`m materialliq burin bolmag`an da`rejede qosilip ketti. Shedevr – al bul tu`sinik bolsa orta a`sirlik tsexlarda tuwilg`an – artistlik sheberlik da`rejesine jetkerilgen

kol o`nerinin` na`tiyjesinde payda boldi. Ko`rkem o`ner feodalliq ja`miyettin` ku`ndelikli o`mirine ta`biyg`iy tu`rde, onin` ajiralmas bo`legi sipatinda kirdi, turmisti toltirdi, buyirtpashinin` ha`m ustanin` sana-seziminde paydali ha`m estetikaliq ta`repleri ayirilmadi. Ko`rkem o`nerdin` a`meliy ko`rkem o`ner dep ataw qabil etilgen kishi formalari joqari ko`rkem o`nerge qarsi qoyilmadi: ko`rkem o`nerdin` bir tu`rinde payda bolg`an formalar basqalarinin` da iygiligine xizmet etti. Orta a`sirlar kompozitsiya ha`m ren`lik sheshimnin` u`lken ko`rkem o`nerde de, kishi ko`rkem o`nerde de birdey bolg`an, o`zine ta`n ayriqsha dekorativ-nag`isli printsiplerin islep shig`ardi. Xaliq do`retiwshiligi ha`m o`neri menen baylanis Batis Evropa ellerinin` ko`rkemlik rawajlanivi ma`selelerinin` bir tarawin quraydi, ekinshisi a`yyemgi du`n`ya miyraslarina qatnas penen baylanisli edi. A`yyemgi du`n`ya ma`deniyati sonday oyshilliq ha`m ko`rkemlik bayliqlarg`a iye boldi, feodalliq ja`miyet olardin` qasinan o`tip ketiwi hesh qanday mu`mkin emes edi. Onin` a`yyemgi du`n`yag`a qatnasi ha`r qiyli da`wirlerde o`zgerip turdi. A`yyemgi ko`p qudayliq ma`deniyatti tu`sinbew ha`m moyinlamaw, ha`m saqlanip qalg`an esteliklerdin` tek paydalaniwg`a mu`mkin bolg`an ta`replerin esapqa aliw waqitlari da, a`yyemgi du`n`ya miyraslarin jedel o`zlestiriw ha`m do`retiwshilik penen qayta islew waqitlari da boldi. Batis a`yyemgi o`tmishti ko`binese rim-latin variantinda ha`m xristian kiyiminde qabil etti. Bul birinshi gezekte imperiyanin` ullilig`i ha`m xristianliqtin` jen`impazlig`i menen qorshalg`an son`g`i antiklik, patritsiylik ha`m erte xristianliq bazilikalar, son`g`i ko`p qudayliq avtorlar antikligi edi. A`yyemgi du`n`ya ma`deniyatinin` ayirim ta`replerin o`zlestiriwdin` sirtqi sebebi feodalliq hu`kimdarlardin` imperiyaliq umtiliwlari boldi: buring`i zaman olardin` hu`kimdarlig`inin` ka`ramatli ekenligin tastiyoqlawi ha`m onin` nizamli ekenligin da`lillewi, oni ulliliq sa`wlesine bo`lewi tiyis edi. Bir qansha teren`irek protsessler orta a`sirlik du`n`yanin` adamg`a ta`nlikti biliwi menen baylanisli boldi. Sol waqitlari a`yyemgi du`n`yanin` gumanistlik sana sezimi orta a`sirlik avtorlardin` aqil-oyin ha`m qiyalin aziqlandirdi. A`yyemgi du`n`ya miyraslari menen tanisiwdin` ku`shli deregi

Vizantiya boldi. Shig'is Rim imperiyasi Batisqa o'zining su'vretlew o'neri menen ku'shli ta'sir ko'rsetti. Orta a'sirler du'n'yasida Vizantiya en' u'lken «Evropa oqitiwshisi» boldi, sebebi ol antiklik a'lle qashan orta a'sirlik du'n'ya qaras tiykarlarina muwapiq islep shig'arilg'an, ta'rtiplestirilgen ko'rkemlik sistemag'a iye edi. Vizantiya ko'rkem o'neri universal ikonografiyalik formulalardi jarata aldi ha'm olar ruwxiliqti ha'm ko'terin'ki man'izliliqti taratiwshi bolip xizmet etti. Batis Evropanin' Shig'is Rim imperiyasi menen o'z-ara qatnaslari shatis boldi; bug'an ma'mleketler arasindag'i talas-tartislar da, batis ha'm shig'is shirkewleri arasindag'i diniy ha'm siyasiy kelispewshilikler de, ja'miyetlik rawajlaniwdag'i ayirmashiliqlar da o'z ta'sirin tiygizdi. Evropaliliardin' onin' aldinda qanshama bas iyip hu'rmetlewiine qaramastan Konstanipol'din' na'zik tan'lampaz ko'rkem o'neri Batis Evropa sha'rayatinda ta'kirarlaniwi mu'mkin emes bolip shiqti, ol Batis Evropa ellerinin' o'mirindegi quramali ja'miyetlik ha'm siyasiy protsessler aldinda og'ada uzaq ha'm baylanissiz bolip qaldi. Bul jerde Vizantiya stilinin' oraydan shettegi tarmaqlari jaqiniraq boldi. Evropag'a kelgen grek ustalarinin' do'retiwshiligi de ku'shli o'zgerislerge ushiradi. Batis Evropanin' orta a'sirlik ko'rkem o'neri pu'tin min' jilliq dawaminda rawajlandi, ayirim ellerde bul protsess onnan da uzaqqa sozildi. Ayirim ellerdin' ha'm pu'tin regionlardin' uliwma ko'rkemlik protsesske qosqan u'lesi ha'rqiylidawirlerde birdey bolmadi. Orta a'sirlik da'wiirdin' baslarinda Evropanin' batis wa'layatlari belsendirek boldi; juwmaqlawshi da'wirde toliq qa'liplesiwge erisken ha'm o'zlerinin' milliy g'a'rezsizligin bekkemlegen Orayliq Evropa ellerinin' qosqan u'lesi ko'birek boldi. Orta a'sirlerdegi ko'rkem o'ner ansamblli boldi. Ol arxitekturanin', jivopistin', mu'sinshiliktin' ha'm a'meliy ko'rkem o'nerdin' ajiralmas birligine qurildi. Orta a'sirlik sintezdin' tiykari arxitektura boldi, ol basli stil jaratiwshi xizmetin atqardi. Ko'rkem o'nerdin' basqa tu'rleri og'an boysindi ha'm arxitektura belgilep bergen obrazg'a tu'sinik berdi ha'm onin' ma'nisine aniqlik kirgizdi. Orta a'sirlerdegi ko'rkem o'nerdin' ayirim tu'rlerinin' rawajlaniji bir

waqitta bolip o'tpedi. Birese a'meliy tu'rler, birese miniatyura ha'm jivopis' birinshi oring'a shiqti, birese mu'sinshilik alg'a shiqti.

Batis ha'm Orayliq Evropanin' orta a'sirlik ko'rkem o'neri tariyxinda u'sh da'wirdi ayirip ko'rsetiwge boladi. V a'sirdin' aqirinan X a'sirdin' ortasina shekemgi da'wirdi o'z ishine alatug'in birinshisi feodalizmnin' qa'liplesiw da'wirine, onin' du'n'ya qarasi ha'm ma'deniyatinin' payda boliwi waqitina tuwra keledi. Ol antiklik ha'm varvarliq elementlerdin' bir birine ku'shli qarsilasiwi, olardin' o'z-ara tiresiwi ha'm da'slepki aqilg'a muwapiq kelisimler jolin izlewler menen belgilep o'tildi.

Ekinshi da'wir (X a'sirdin' ekinshi yarimi – XII a'sir, al bir qatar ellerde ja'ne de keshirek) feodalliq ja'miyetlik da'stu'rlerdin' bekkemleniwi ha'm du'n'yag'a ko'z qaraslardin' belgileniwi menen bir waqitta ju'zege kelgen, feodalliq du'zimnin' o'zinin' rawajlang'an fazasina o'tiw da'wirine tuwra keledi. Su'wretlew o'neri tarawinda bul da'wir tariyxqa «roman stili» ati menen kirgen uliwma evropaliq ko'rkemlik stildin' do'retiliwi menen belgilendi. [II.3,78-82]

Sha'rtli tu'rde «gotika» dep atalg'an u'shinshi da'wir XII a'sirdin' ortalarinan baslandi ha'm orta a'sirlik qalalardin' o'siwi ha'm ritsarlar ma'deniyatinin' gu'lleniwi da'wirine tuwra keldi. Ol rawajlaniwinin' alg'a ilgerilewshi o'siwi, batil izleniwler, bilim o'risinin' bir qansha ken'eyiwi, a'debiyat ha'm su'wretlew o'nerinin' sezilerli da'rejede qarapayim xaliqqqa ju'z buriwi menen sipatlanadi. Bul da'wir barliq ellerde bir waqitta juwmaqlanbadi, biraq XV a'sirdin' baslari Evropa ja'miyetshiliginin' ma'deniy o'mirindegi a'hmiyetli o'zgerisler menen belgilep o'tildi ha'm sonliqtan biz usi sa'neni sha'rtli tu'rde orta a'sirler ko'rkem o'nerinin' joqarg'i shegarasi dep qabil ete alamiz.

PAYDALANG`AN A`DIBIYATLAR

I. Konstitutsiya, O`zbekistan Respublikasining nizamlari, O`zbekistan Respublikasi prezidenti I.A.Karimovning miynetleri, Ra`smiy materiallar:

1. «Ta`lim tuvrisinda» O`zbekistan Respublikasi Nizami. T., 1997
2. O`zbekistan Respublikasi Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri. T., 1997
3. O`zbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi. T.:Uzbekiston, 2003
4. Karimov I.A. Barkomol avlod orzusi. T., 1999
5. Karimov I.A. Buyik kelajak sari. T., 1998
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, o`zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo`llari va coralari. T., 2009
7. Karimov I.A. O`zbekistan XXI a`sir bosag`asinda. T., 1997
8. Каримов И.А. Ватан сондагах киби муқаддасдир. Т., 1997.
9. Каримов И.А. Жоқары маънаўият – жеңилмес күш. Т., 2008
10. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак иўқ. Т., 1998.
11. Su`wretlew o`neri. Uliwma orta ta`limning ma`mleketlik ta`lim standarti ha`m oqiw da`stu`ri. T., Sharq, 1999.

II. Monografiya, kitaplar ha`m toplamlar:

1. Аверипцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья. - В кн.: Античность и Византия. М, 1975.
2. Аверинцев С.С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью. - В кн.: Из истории культуры средних веков и Возрождения. М., 1976.
3. Алпатов М.В. Этюды по истории западноевропейского искусства. М., 1963.
4. Анджелини А. Пьеро делла Франческа. М., 1997
5. Андросов С. Андреа Верроккьо. 1435-1488. Л., 1984
6. Античность. Средние века. Новое время. Проблемы искусства. М., 1979.

7. Беллози Л. Джотто. М., 1996
8. Бирзениекс А. К. Порталы старой Риги. Рига. 1955.
9. Бирзениекс А.К., Кишэ Э., Памятники архитектуры Риги. Рига, 1956.
10. Вага В. Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. Тарту, 1960.
11. Вазари, Джордже. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих, т. I. М., «Искусство», 1956.
12. Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. М., 1973.
13. Виппер Б.Р. Итальянский Ренессанс. XIII-XVI века: Курс лекций по истории изобразительного искусства и архитектуры: в 2-х т., М., 1977
14. Врунов Н. Пропорции античной и средневековой архитектуры. М., 1936.
15. Всеобщая история архитектуры. Т.7-11. М., 1969-1973.
16. Всеобщая история искусств. Т.4-6. М., 1963-1965.
17. Гачев Г. Жизнь художественного сознания. Ч. I. М., 1972.
18. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972.
19. Данилова И.Е. От средних веков к Возрождению. М., 1975.
20. Дворжак. Очерки по искусству средних веков. М., 1934.
21. Искусство стран и народов мира, т. 1-5 М., 1962, 1965, 1971, 1978, 1981.
22. История искусства зарубежных стран, т. 2. М., 1963.
23. История искусства зарубежных стран. Средние века. Возрождением. М., 1982.
24. Канева Л., Чекки А., Натали А. Уффици: Путеводитель и каталог картинной галереи. М., 1997
25. Классическое искусство Запада. М., 1973.
26. Кожин Н. А. Очерки искусства западноевропейского средневековья. М., 1944.
27. Кожин Н. А., Сидоров А. А. Архитектура средневековья. М., 1940.
28. Крумиш А.К. Рига. М., 1947.

29. Крыжановская М. Я. Искусство западного средневековья. Л., 1963.
30. Лапковская Э.А. Прикладное искусство средних веков в Государственном Эрмитаже. Изделия из металлов. М., 1971.
31. Либман А.Я. Немецкая скульптура 1150-1550 гг. М., 1982.
32. Мартиндейл Э. Готика. М., 2001
33. Мастера искусства об искусстве, под общ. ред. Д. Аркина и Б. Терновца, т. I. М., Изогиз, 1937.
34. Мясковская О.А. Французская готика XII-XIV веков. М., 1973.
35. Немилев А.М. Ганс Гольбейн Младший. Л., 1989.
36. Немилев А.М. Грюневальд. М., 1972.
37. Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. Л.; М., 1964.
38. Никулин Н. Н. Золотой век нидерландской живописи. М., 1981.
39. Никулин Н.Н. Нидерландская живопись в Эрмитаже. Л., 1973.
40. Пельштраус И.Г. Искусство Западной Европы в средние века. Л.-М., 1964.
41. Петрусевиц Н. Б. Искусство Франции XV-XVI веков. Л., 1973.
42. Поуп-Хеннеси Дж. Фра Анджелико. М., 1996
43. Раам В. Архитектурные памятники Эстонии. П., 1974.
44. Романова В.Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции XIII-XIV вв. М., 1975.
45. Смирнова И.А. Искусство Италии конца XIII – XV веков. М., 1988
46. Сопоцкий О.И. Искусство западноевропейского средневековья. М., 1964.
47. Тольнай Ш. де. Босх. М., 1992
48. Тяжелов В.Н. Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе. Малая история искусств. М., 1981
49. Тяжелов В. Н. Искусство средних веков. М. 1968.

50. Хаман-Мак Лен Р. Византийский стиль в мастерской Николая Верденского. -В кн.: Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. М., 1973.
51. Хейзинга Й. Осень средневековья. М., 2002.
52. Циелава С. Искусство Латвии. М, 1979.
53. Элиасберг Н.Е. Перуджино. М., 1966
54. Ювалова Е. П. Статуи наумбургского круга в Мейсенском соборе. - В кн.: Классическое искусство Запада. М., 1973.
55. Ювалова Е.П. Королевский портал Шартрского собора. - В кн.: Античность. Средние века. Новое время. М.. 1977.
56. Ювалова К. О некоторых интерпретациях ранней и высокой готики в современном западном искусствознании. - В кн.: Современное искусствознание М., 2002
57. Яннелла Ч. Симоне Мартини. М., 1996

III. Internet-saytlar:

1. <http://www.art.rin.ru>
2. <http://www.india.ru/>
3. <http://www.travel.ru>
4. <http://www.ziyonet.uz>